Special Issue- March 2019

ISSN No. 2319 - 5908

An International Multidisciplinary Refereed Research Quarterly Journal

शोध संदर्श

SHODH SANDARSH

शिक्षा, साहित्य, इतिहास, कला, संस्कृति, विज्ञान, वाणिज्य आदि

Chief Editor :

Dr. V.K. Pandey

Editor :

Dr. V.K. Mishra
Dr. V.P. Tiwari

UGC Approved Journal No.-41329

SCIENTIFIC JOURNAL IMPACT FACTOR SJIF No. 4.713

GENERAL IMPACT FACTOR GIF No. 1.4293

विशेषांक

विविध ज्ञान - विज्ञान - विषय का मन्थन एवं विमर्श ।
नव - उन्मेषी दशा - दिशा से भरा 'शोध - सन्दर्श' ।।

Scanned with OKEN Scanner

Special Issue- March 2019
An International Multidisciplinary Refereed Research Quarterly Journal
ISSN No. 2319 - 5908
उच्च शिक्षा से सम्बन्धित विमर्श तथा शोध का बहु-भाषीय त्रैमासिक अन्तर्राष्ट्रीय जर्नल

SHODH SANDARSH

Education, Literatura, History, Art, Culture, Science, Commerce etc.

Patron
Prof. R.P. Tripathi
Ex. Head.
Deptt. of AIHC & Archaeology
Allahabad Central University, Allahabad

Chief Editor
Dr. Vimlesh Kumar Pandey
Associate Professor
P.G. Deptt. of AIHC & Archaeology
S.B.P.G. College, Badlapur, Jaunpur

• Editor •

Dr. Vijay Pratap Tiwari
Dr. Vijay Kumar Mishra

Prof. Sushaim Bedi
Deptt. of Hindi
Colambia University USA

• Editorial Board •

Prof. (Dr.) Saroj Goswami
Head Deptt. of Hindi
Govt. Girls P.G. College
Rewa (M.P.)

Dr. Girja Prasad Mishra
Principal
Sambhu Nath College of Education
Jhalwa, Allahabad

Dr. Rakesh Dwivedi
Asstt. Prof.
Deptt. of Hindi
DAV P.G. College, Varanasi (U.P.)

Dr. Sanjay Kumar Singh
Economic & Statistical Officer
(U.P.)

Dr. Vijai Kumar Srivastava
Associate Prof.
Deptt. of Physics
DDU Gorakhpur University
Gorakhpur

Anil Kumar Swadeshi
Associate Prof.
Deptt. of English
PGDAV College, Delhi University
Delhi

Ananda Srivastava
Programmer (Group 'A')
Jamia Millia Islamia
(Central University)
New Delhi

Manohar Pathak
Work as research Intern at CSIR-NISCAIR for Indian Journal of Natural Porducts and Resources

Dr. Jamil Ahmed
Deptt. of AIHC & Arch.
Allahabad University Allahabad

Dr. Ashish Kumar Mishra
Associate Prof. Dept. of Hindi
Nehru Gram Bharati Deemed University, Alld.

• Legal Advisor •
Dhirendra Kumar Mishra

Scanned with OKEN Scanner

"Glimpses on Various Aspects of Indian Freedom movement: With Special Reference to Dr. Bapuji Salukhe & Contemporary Freedom Fighters in Maharashtra"

1st March, 2019

KOLHAPUR

Dept. of History & Political Science,

Vivekanand College (Autonomous), Kolhapur

Editor

Dr. S. R. Kattimani

Dept. of History,

Co-Editor

Dr. Manjushri Ghorpade

Dept. of History

Co- Editor

Mr. D. A. Pawar

Dept. of Political Science

Vivekanand College, Kolhapur

Published by

Dr. S. Y. Hongekar

Vivekanand College (Autonomous), Kolhapur

2130, E- ward, Tarabai Park , Kolhapur-416003

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

Sr. No	Name of Research Scholar	Title of Paper	Page no.
1	Makori Felix Asande	Freedom and Rule of Law: A Critical Assessment	1
2	Mr. Abdul Aziz U. Rajput	A Profile of Civil Disobedience Movement in North Karnataka	6
3	Memba Johnson Momanyi	Contributions of Indian Freedom Fighters in Kenya, - An Eye View	13
4	Dennis Mogaka Mondah	FREEDOM STRUGGLE IN THE WORLD AND GLOBAL FREEDOM FIGHTERS	18
5	Dr. Jayaprabha	Contribution of North Karnataka to the Freedom Struggle of India	23
6	Mr. Shrirang Baburao Patil	Mahatma Gandhi: An Ideal Idol to the world (1869 to 1948)	26
7	DR. P. F. HALEMANI	ROLE OF DR.B.R.AMBEDAKAR IN INDIAN FREEDOM MOVEMENT	29
8	Prin. Dr. Gavisiddhappa Mutthal	A Political study of Growth of Indian National Consciousness	32
9	Kumar Somappa Badiger	DR. B R AMBEDKAR AND ECONOMICS IDEAS	35
10	Shri. Revanashiddesh B. Sirasangi	URBANIZATION IN BRITISH INDIA	38
11	Dr. Sadashiv S. Mugali.	Mahatma Gandhi and 39th Belgaum Congress Session 1924	41
12	Ms. Siddhi Shah	ROLE OF MODERATES & EXTREMIST IN INDIAN FREEDOM MOVEMENT	44
13	Dr. S. N. Waghamare	INDIAN AGRICULTURE IN BRITISH PERIOD	47
14	Dr.Manjushri S. Ghorpade, Dr. Madhavi Charankar	Krantiagrani Swatantryavir - Dattoba Tambat	51
15	Shashikala.G.Hande	FAMINE EFFECTS IN BRITISH INDIAN ERA	55
16	Mr. S. M. Ruikar	R.K.Narayan's Reflective Thoughts on Indian Freedom Movement in the novel 'Waiting for The Mahatma'	58
17	Shri. Revanashiddesh B. Sirsangi	INDIAN INDUSTRALIZATION IN BRITISH SPAN	61
18	Dr. Suvarna P. Patil	"CONTRIBUTION OF FREEDOM FIGHTER R. P. PATIL (Anna) TO INDIAN FREEDOM MOVEMENT & HIS SOCIAL, POLITICAL WORK AFTER INDEPENDENCE"	64
19	Dr. Mallesh Doddalakkannavar	B. N. RAU'S ROLE IN THE FRAMING OF INDIAN CONSTITUTION	68
20	Dr. Dubal Dattatry Ramchandra	Religious Nationalism It's Impact on Indian Freedom Movement	71
21	Dr. Mogalappa	ECONOMIC NATIONALISM IN SWADESHI MOVEMENT	75
22	Prin. Dr. Prakash Patil	Contribution of the Freedom Fighter Dada Undalkar in "Quit India Movement"	78
23	Mahesh M. Lohar	The contribution of the counterparty's Indian independence struggle	80
24	Prof. Varsha. M. Potdar	Importance of Constitutional Developments in Freedom Struggle	84
25	Dr. S. R. Kattimani	Socio-Educational Contribution of Dr. Bapuji Salunkhe in the Formation of Modern Maharashtra	90
26	Somanath Bhanudas Satapute	Unpalatable Food- Instantaneous Cause of Royal Indian Naval Mutiny 1946	93

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

Sr. No	Name of Research Scholar	Title of Paper	Page no.
27	प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	'अरुणा आराफअली यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील योगदान'	98
28	प्रा. डॉ. झाकीरहुसेन हाकीम संदे	भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील मुस्लीम स्त्री : कुलसुमबेन सयानी	101
29	डॉ. राज पी. चव्हाण प्रा. शोभाताई एस्. पाटील	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	103
30	डॉ. ज्योती ज. व्हटकर	1942 चा स्वातंत्र्य लढा व यशवंतराव चव्हाण	108
31	कु. प्रियांका भिमराव पोवार	भारतीय स्यातंत्र्य चळवळीतील स्त्री-स्यातंत्र्यसैनिकांचे योगदान	110
32	डॉ. मधुकर खंडू पवार	वैयक्तिक सत्याग्रह १९४० चा लढयातील स्त्रीयांचे योगदान	113
33	प्राचार्य, डॉ. घोलप सर्जेराव देवाप्पा	ज्ञानसुर्य शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे शिक्षण क्षेत्रातील मौलीक कार्य	115
34	दुरगुडे एस. पी.	महात्मा गांधीचे तत्वज्ञान आणि स्वतंत्रासाठी संघर्ष असहकार चळवळ	117
35	डॉ. शारदा गोविंदराव बंडे	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये महाराष्ट्रातील क्रांतीकारक	119
36	डॉ. वरेकर निवासराव अधिकराव	1942 ची चलेजाव क्रांती आणि सातारा	122
37	डॉ. दत्तात्रय पांडुरंग खराडे	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात मुस्लिम महिलांचे योगदान	126
38	Dr. Khot Madhuri Rajaram Dr. Kavita Gagrani	वारणा विभागाचे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील योगदान	130
39	प्रा. एस. वाय. पाटील	भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील शेतकरी चळवळीचे योगदान	132
40	प्रा. डी. ए. पवार	भारतीय स्वातंत्र्यलढा व कामगार चळवळ	135
41	डॉ.डी.व्ही.सुर्यवंशी प्रा.सौ.शुभांगी सुखदेव माने-पाटील	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे कामगार चळवळीमधील योगदान	138
42	प्रा.डॉ.सपकाळ रामेश्वर विक्रम	'सुभाषचंद्र बोस यांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील योगदान'	141
43	प्रा. भागवत वसंत बजरंग	स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या संघर्षातील अग्रदूत: क्रांतिवीर रंगरावदादा विठ्ठलराव पाटील	144
44	प्रा. अमृता आनंदराव दिंडे	'स्वातंत्र्यसेनानी दुर्गाबाई देशमुख यांच्या कार्याचा चिकित्सक आढावा'	147
45	डॉ.मधुकर विठोबा जाधव	भारताच्या स्वातंत्र्यलढयातील स्वातंत्र्यवीरांगना वीणा दास	151
46	डॉ.तानाजी रामचंद्र हवलदार	चंपारण्य सत्याग्रह	154
47	प्रा. बाबली गंगाराम गावडे	गांधीयुगातील निर्णायक लढे : एक अभ्यास	156
48	Dr. Girish P. Vaghela	भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम और गुजरात के बुनियादी कार्यकर : पडकार एवं व्यूहरचना	159
49	डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले.	मणिपूरची क्रांतीकारक राणी गैडीनलू	163
50	प्रा.गीतांजली श. साळुंखे	डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान	165
51	प्रा. वाय. ए. आवळे	स्वातंत्र्यपूर्व संस्थानकालीन मल्लविद्या व इतर खेळांचा विकास	167
52	Rinkal J. Vaghela	आज के सन्दर्भ में गांधीजी के विचारों की प्रस्तुतता	170
53	प्रा. डॉ. धीरज सुरेश शिंदे	काकासाहेब चव्हाण यांचे कार्य व शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे	172
54	सौ. रश्मी शिवाजी आडेकर	उपेक्षित पण निष्काम कर्मयोगी : महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे	175
55	Dr. KOLASEKAR MANOHAR	'1857 च्या उठावाचा रेल्वेवर झालेला परिणाम'	177
56	डॉ. शर्मिला अशोक साबळे	महात्मा गांधीचे अहिंसावादी तत्त्वज्ञान व असहकार चळवळ	179
57	श्रीमती सरकाळे तेजश्री तानाजी	1935 चा भारत सरकारचा कायदा -एक ऐतिहासिक आढावा	181
58	श्री महेशकुमार पांडुरंग सोनावणे	स्वातंत्र्यसेनानी शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे	184
59	विवेकानंद माने.	क्रांतिविरांगणा विजयाताई लाड -प्रतिसरकारातील एक जिव्हार महिला	186
60	प्रा. चामे एच. व्हि.	भारतीय समाजसुधारणा व संविधान निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	188

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

Sr. No	Name of Research Scholar	Title of Paper	Page no.
61	वाघेला सचिनकुमार अशोकभाई	बरयाला (घेला शाह) सत्याग्रह: एक ऐतिहासिक अध्ययन	190
62	डॉ. विकास सुदाम येलमार	वारकरी संप्रदायाचे पाईक ते मार्क्सवादाचे समर्थक : कॉ. क्रांतिसिंह नाना पाटील	192
63	हर्षदा कोबळे	भारतीय स्वातंत्र्यासाठी लढ्यातील काही अज्ञात स्त्रियांचे योगदान	194
64	कु. सृष्टी संजय घाळके	महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य पूर्व काळातील ब्रिटीश विरोधी उठाव	196
65	प्रा. सौ.संयोगिता शिरीष सासने	''भारताचे पोलादी पुरूष – सरदार वल्लभभाई पटेल''	198
66	प्रा.यशवंत हरताळे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक व सामाजिक चळवळीतील स्थान.	202
67	सिध्दनाथ मधूकर गाडे	कॅप्टन लक्ष्मी स्वामीनाथन यांची स्वातंत्र्य चळवळीतील कामगिरी	204
68	श्री.ठोकळे शरद तानाजी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय शेती	206
69	गाभणे हेमा गजानन	"प्रा.वि.गो.विजापूरकर यांचे कांतिकार्य	207
70	DR. PRABHAVATI A.PATIL	THE UNSUNG HEROISM OF MADAM BHIKHAJI CAMA	210
71	Dr. Dhanaji Baburao Masal	REBELLIOUS FEMALE SOCIAL REFORMER – PANDITA RAMABAI	213
72	डॉ. आरिफ शौकत महात	राष्ट्र निर्माण में "राष्ट्रीय–सांस्कृतिक काव्यधारा" की भूमिका	217
73	प्रा.अनिल दत्तात्रय कोकाटे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी व जलधोरण	219
74	Dr. Leelawati Arvind Patil	Rabindranath Tagore's Views on Nationalism: A Perspective	221
75	डॉ. प्रा. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे	शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे : शिक्षणाचा दिपस्तंभ	223
76	Mr. Chobe Nagnath Mahadev	Non-cooperation Movement and Freedom Struggle	225
77	Mr. Bhimashankar M. Birajdar	'Green Ideology of Mahatma Gandhi in Environmental Movements in India: An Environmental History Perspective '	228
78	Dr. S. Y. Hongekar	शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्य	232

Scanned with OKEN Scanner

Krantiagrani Swatantryavir - Dattoba Tambat

Dr.Manjushri S. Ghorpade,
Head, Dept. of History,
Vivekanand College (Autonomous),
Kolhapur.

Dr. Madhavi Charankar
Head, Dept. of Commerce,
Vivekanand College (Autonomous),
Kolhapur.

Introduction:

India's revolutionary movement was an important episode of Indian freedom movement. Many Indians were motivated by the immense sacrifices of revolutionaries. The revolutionary movement started in India by the end of 19th Century. The patriotic youth of various states of India used to adopt a terrorist and revolutionary path to counter the oppressive power of the British and the atrocious policy. They were convinced that the country would not get freedom without resorting to armed struggle, sacrifice and violence. Since the nation was considered as mother, it has become the ideology of the revolutionaries to destroy the rights of the foreigners and to liberate India. Kolhapur State was the leading state in this revolutionary movement. Among the revolutionary activist of Kolhapur State, the name of Shri. Dattoba Tambat in Kolhapur will be named as 'Leading Activist'.

Birth and Childhood:

Dattoba was born in a poor family in Kolhapur in 1908. His father died when he was only three months old. So, his mother and the elder brother nurtured him further. He studied till sixth standard in English. While in school, he had become crazy about *Talim.* As an instrument of livelihood, he started a business in Taylor's shop at Shivaji Chowk and started a business. He was then 'coat specialist'. The Suvarn Tailoring Firm of Shivaji Chowk was the centre of the nationalist movement. Along with him, his stitching machine was also imprisoned for three occasions with him.[i]

Boycott on Foreign Goods:

While solving the issues of livelihood, he had gained prominence in many plays and earned popularity as a 'good actor'. He also participated in Mahatma Gandhi's 'Civil Disobedience Movement' which began in 1930. He was only 18 years old at that time. Through *'Shahiri'*, (a singing of glorious act) he started the task of awakening the masses. He started boycott on foreign goods by picketing in Mumbai. For this reason, he was arrested for four months in Yerwada Jail. Even though, after that imprisonment also he did not give up, he continued his boycott movement through picketing. Again he was sentenced for nine-month for picketing at the liquor shop.[ii]

Hoisting of *Tiranga* on *Shanivarwada*:

Till the year of 1930, the then Kolhapur state's political movement was not started, so he joined the freedom movement in British area and especially at the centre of British political power of the Empire at Pune. *Shanivarwada* was the symbol of British power. So he removed Union Jack hoisted on *Shanivarwada*, and replaced that flag with Indian Congress flag; i.e. Tiranga. Despite being in charge of the British, he had made this dashing act without regard to life. At that time, he became hero in the eyes of people in the Kolhapur. Again the British Government sentenced him the one and half year rigorous imprisonment. He was again imprisoned in Yerwada Jail. The grief about the country, the opposition to the British government and the brave attitude of the people is seen.[iii]

Protest against British Order:

After the growing action of the activists in Pune, in 1934, the British government had issued a prohibition orders. After breaking the order, Dattoba Tambat delivered a speech in front of *Shaniwarwada*. So he was sentenced to two and a half years of rigorous imprisonment.[iv]

Introduction of Lecture Series:

Kolhapur was a Princesly state, and to continue the atmosphere of nationalist feelings, Tambat and his associates established an organization called *'Karvir Vyakhyanmala'*, in order to maintain national awareness. Through this lecture series, he and his associates invited the leading personalities of freedom movement such as Yususf Mehar Ali, S. K. Patil, *Tarktirth* Laxman Shastri Joshi, Achutrao Patwardhan, Kakasaheb Gadgil, Keshavrao Jedhe, Shankarrao Dev. This lecture series continued the national awareness as well as social enlightenment among the people. Madhavrao Bagal was also associated with the lecture series.[v]

Participation in Farmers' Rallies:

Scanned with OKEN Scanner

There were two largest rallies of farmers were arranged at Kolhapur for the demand to reduce the land tax of Kolhapur region. He was one of the important leaders of that rally. He brought a huge rally of ten thousand farmers to Rajaram Maharaj then the Maharaja of Kolhapur state. This rally was led by Bhai Madhavrao Bagal and Nanasaheb Jagdale. At that time Mr. Tambat and other activists were involved in this rally.[vi]

Participation in the establishment of *Praja Parishad*:

In Kolhapur, the demand for responsible state was made to Chhatrapati. In 1939, Kolhapur State *Praja Parishad-Sabha* was established. Tambat took the initiative in the establishment of *Praja Parishad*. He was imprisoned for taking part in Prajaparishad Sarabandi Movement. He was first held for the four months and again for one year and six months.[vii]

Participation in Kupwara *Praja Parishad Sabha* session:

In 1939, the session of Kolhapur *Praja Parishad Sabha* was taken at Kupwad. Dattoba was a top brass in that session. He distributed the pamphlet at this session showing the difference of land tax rate between the farmers of Khalsa and the farmers of the Kolhapur state. He was arrested for this reason on the Kadwadi road. After the release from prison, the flame of Prajaparishad Sabha was brought bare feet by him to the Gargoti session. The people enthusiastically welcomed the flame. This flame was continuously kept flaming at Kolhapur.[viii]

Work in the Underground Movement:

Dattoba remained underground and led the movement in Shahuwadi and Panhala. He led the underground movement by burning the government offices (*Chavadya*) at village level, burning of liquor gutti, robbery on post, breaking the wires and telegrams, looting of arms. He resided in the forest of Yelvan Jugai in Shahuwadi taluka for three years and continued the underground movement with the association of Tukaram Bhurke, Tukdeo Kulkarni, Bhausaheb Viroje, Bharmu and Shreepal Pahalwan. He was working to shock the British power by the courageous actions such as attacking the police at the police station of Sakharapa, and stopping the spears at the chest of the police and taking away their weapons and ammunition. So the British government printed his photo and issued warrant to catch him alive or dead.[ix]

Attack on Barshi Light Railway:

Ratnappa Kumbhar, and his associates planned to rob the postage at Barshi Light Railway to oppose the police actrocities. In this campaign S. P. Patil, Mr. Shripal Chowgule of Arjunwad, Bhausaheb Biroz of Malgaon, Sham Patwardhan of Yelvan Jugai, Dr. Madhavrao Kulkarni, Mr. Shankarrao Mane and Vir Dattoba Tambat all these courageous people participated in the campaign. On 19th December 1943 at the Belawanki station, Dr. Madhavrao Kulkarni stopped the train by stacking stone. At that time, Dattoba Tambat and the doctor Kulkarni succeeded their mission by coordinating between all the activists. There was a special section of the train in which all the bags and post box were looted and taken to the designated place. The police department was shocked by this news that some activists looted the Barshi Light Train. As the news spread all over, the police department was shaken. Immediately after the news police department started blockade and investigation of suspicious persons everywhere. The cases were filed on eleven activists at the Satara sessions court. While the prosecution was going on in Satara, the police resorted to atrocities by dragging the freedom fighters into the streets. The main three accused in this case was Dr. Madhavrao Kulkarni, Sham Patwardhan and Dattoba Tambat.[x]

Loot at Jejuri Shrine:

Money was very necessary, to run an underground movement. So Mr. Ratnappa Kumbhar took a secret meeting of his colleagues in Pune. One of the British military centre was located at Purandar fort. The salaries of the military soldiers were carried by the Pune Sasavad road. But due to heavy security and other issues it was very hard to rob that money. So Ratanppa and his colleagues changed their mind and plan was cancelled. The activists of Saswad advised to loot the Jejuri shrine. The work to collect every minute details of Jejuri was handed over to Dattoba Tambat, Shankarrao Mane, Sham Patwardhan, Doctor Madhav Kulkarni and S. P. Patil. The date for attack on Jejuri was fixed on 27 July 1944. In this campaign, twelve to thirteen youngsters alighted at Jejuri bus stand. They went to the fort by grouping into two groups. They asked priest that they wanted to worship God, and how much money required to be spent. That morning, at 8 o'clock, the reading of the *aarti* and *pothi* of *Khanderaya* started. One of the young men went to the temple sanctum to inquire about it. Priest got

Scanned with OKEN Scanner

suspicious by his actions. Then young activists put a cordon and threatened him through pistol. They locked him in the dark room. The ornaments and idol were taken away by the activists. They already arranged the rope to climb down the temple. As per the plan they parked their vehicle on Nira road. Through this vehicle Dattoba Tambat, Shankarrao Mane etc. travelled towards Kolhapur with all the ornaments and idol. There was a news in the morning of 28-29 July in daily *Navakal*.[xi]

This incident was recorded in *Panchnama*, in which the 2.75 *sher* (a local measurement unit) gold mask of goddess, *sat padari kanthi* (a one type of necklace), 51 *pethi* gold *Thushi*, mothyacha tura (a pearl ornament), 587 pearl, gold thread *pendhe*, *pimpalpan*, gold thread *mangalsutra*, gold nuth, and *chattri*, and five swords and four rifles were also looted by revolutionaries. These all the material was worth of two and half lakh rupees. These goods were robbed by the revolutionaries.[xii]

Meghsham Patwardhan was one of the activists in Jejuri shrine robbery case. He was living in Pune for college education. Police raided the room of Patwardhan, and got the names and addresses of many underground activists. Police filed case on thirteen activists. The trial was started in Pune session court. In this trial 98 witnesses gave there testimony.[xiii] Shankar Rao Mane, Dattatray Tambat, Shivgonda Patil, Baburao Chougule and Madhav Kulkarni were given three years' rigorous imprisonment under Section 395 and for one year under section 342.[xiv]

Brahmi Treasure Loot:

On February 1, 1943, the freedom fighters had plundered Brahmi treasure at Kolhapur in broad daylight. The revolutionaries looted the sum of Rupees 53,735. Shankarrao Mane, Dr. Yashwant Kulkarni, Chikode, Shyam Jirgol, Lalji Upadhyay, Lakshman Govind Misal, Ahmed Shaji Mulla, Bal Wardhamane, Abdul Athanikar were prominent personalities in this loot. Dattoba Tambat has especially responsibility to divert the attention of police. So Dattoba Tambat engaged the police parties by creating obstacles of rationing vehicles near the Katyani temple. Dr. Yashwant Kulkarni, Shyam Jirgale and Lalji Upadhyay were beaten by the police and they were fined 500 rupees each. The rest became underground. Abdul Athanikar remained underground till independence. He lived for three years in Mumbai by faking the identity as G. B. Kale[xv]

Work for merger of Kolhapur Princesly State:

India became independent on August 15, 1947 and the struggle for merger within India was started at Kolhapur state. Shree. Tambat enthusiastically took part in the in the movement to merge the southern region in the neighboring territories. Kolhapur state merged in Bombay province on March 1, 1949.[xvi]

Participation in Constructive Work:

Tambat wanted to transform Swaraj into *surajya* i.e. welfare of all the people. He started constructive work in Panhala and Shahuwadi areas to help the poor people. During this time, he tried to build roads, irrigation, schools, river dam etc. in the hill areas with the cooperation of the people and the government. He invited to former Chief Minister Morarji Desai, Yashwantrao Chavan and Bhausaheb Hiray at Bhanbhogav in Panhala taluka to pay attention towards the public grievances.[xvii]

Role in the Samyukt Maharashtra Movement:

Linguistic provinces were created. However, the State of Mumbai was not reorganized on the linguistic principle. Therefore, the movement of the Samyukt Maharashtra started to against this injustice towards the people of Maharashtra. Kolhapur district *Samyukt Maharashtra Samiti* was established by Tambat at Kolhapur. He was the chairman of this committee. He intensified the Samyukt Maharashtra movement[xviii]

Functions of Freedom Fighters Association:

From 1960 to 1963, Tambat organized the freedom fighters. He toured to every district for that goal. He arranged different meetings to organize the freedom fighters. He took different rallies and put forwarded the issues to the government related with the freedom fighters. He succeeded to resolve the more of the issues. For this cause he established an independent freedom fighter's organization.[xix]

Conclusion:

Swatantryavir Dattoba Tambat took part in the freedom struggle of this country. He was inspired by the freedom fighters of the country. He was very affectionate towards his country. He participated in the national movement in his youth. His infinite sacrifice, sufferings for freedom and tough life adopted by him also inspired many people in the country. Due to Dattoba Tambat and other freedom fighters the freedom movement India became intense in actual sense. His family was not also lagged behind in his struggle for independence. He also participated in his fight for independence, with his

Scanned with OKEN Scanner

wife Bhagirathibai Tambat. Even one of his children was born in jail. From this incidence, we can truly realize the contribution of this family towards freedom struggle. He was sentenced to fourteen years of imprisonment, but he was imprisoned for nine to ten years in jail. He got the highest period of imprisonment in Kolhapur state. The then President of India, Fakruddin Ali Ahmed, honored his work by paying a *Tamrapatra* (copperplate) to him at Delhi. Prime Minister Indira Gandhi also honored him with a trophy to glorify his work during freedom struggle. This freedom fighter and social worker died at the age of seventy. Even after attaining independence, he had no ambition, for his role in freedom struggle. He did not expect any honor or glory for his work. His only aim to free the country from British rule. Again he did not stop his work after independence. He continued his social work for the betterment of the people of India. He was the true legend and a political worker and social worker.

References:-

---

[i] Swatantrya Sainik Samachar 1993, Page no. 2

[ii] Patil Bhiksheth-Kolhapurchi Mothi Manase-Kalpak Prakashan Mandir, Kolhapur, 1983, Page no. 228

[iii] Dainik Pudhari 09-08-1990, Page no. 3

[iv] Dainik Sakal 15-10-2001, Page no. 10

[v] Swatantra Sainik Samachar, op.cit, Page no. 2

[vi] Maharashtra Times 26-02-1979, Page no. 4

[vii] Swatantra Sainik Samachar, op.cit, Page no. 3

[viii] Kolhapur Purabhilekhagar-General File 1942

[ix] Kolhapur Confidential File No. 424

[x] Patil B.S., Bagade D.R.- Kolhapur Jilhyatil Swatanra Lodhe-August Kranti Suvarna Mahotsav Samiti Mumbai, Page no.35, 36

[xi] Dharwade Baburao- June Kolhapur- Mukta Publishing, Kolhapur, 2008, Page no. 217

[xii] Ibid, Page no. 217

[xiii] Phadke Y.D.- Visavya Shatakatil Maharashtra, Shri Vidya Prakashan, Pune 1997, Page no. 122

[xiv] Dharwade Baburao, op.cit, Page no. 217

[xv] Tambat Prabhakar- Krantichya Jwala- Madhushri Prakashan, Pune 2010, Page no. 60,61

[xvi] Maharashtra Times, op.cit, Page no. 4

[xvii] Swatantra Sainik Samachar, op.cit, Page no. 3

[xviii] Dainik Satyawadi 09-08-1990, Page no. 3

[xix] Patil Bhiksheth, op.cit, Page no. 231

Scanned with OKEN Scanner

R.K.Narayan's Reflective Thoughts on Indian Freedom Movement in the novel 'Waiting for The Mahatma'

Mr. S. M. Ruikar
(Assoc. Professor)
Vivekanand College, Kolhapur.
Dept. of English
Email:shrikant.ruikar13@gmail.com
Mob. No. 9421119361

Abstract:-

R. K. Naryan is generally considered as India's one of the most important writers in Indian English. He is the greatest writer of 20 th century English literature. His full name is Rasipuram Krishnaswami Ayyar Narayanswami. He was born on 10th October 1906 in Chennai. He obtained his bachelor's degree from the University of Mysore. He is one of the few Indian English writers who spent nearly all his time in India. He went abroad to the United States in 1956 at the invitation of the Rockefeller Foundation. He started his literary career with short stories which appeared in The Hindu. He also worked as the Mysore correspondent of justice, a Madras based newspaper. In his Memoir (My Days) he has given beautiful description of his early life. R.K. Naryan's mentor,friend, an author and critic Graham Green was responsible for publishing his first few novels.

R. K. Narayan won many awards and honours for his outstanding work. He won the National Prize of the Sahitya Academy, the Indian literary award for The Guide in 1958. He was an honorary member of the society, he was elected an honorary member of the American Academy and Institute of Arts and Letters in 1982 and nominated to the Rajya Sabha in 1989.Besides, university of Mysore ,Delhi University of Leeds conferred honorary doctorates to him. He was awarded Padma Vibhushan in 2000.

R.K.Narayan has written many novels and short stories. His wellknown novels are The Guide,The Bachelor of Arts, The Financial Expert, The Printer of Malgudi,The Vendor of Sweets,The English Teacher, Waiting for The Mahatma and so on. When he was born in 1906, the Indian Nationalist movement was emerging day by day. Since his childhood days he witnessed that people of India were struggling for freedom. Though he was a child he still observed the rise of Nationalist activity that broke out in India immediately after the First World War. He was just 13 yrs. when the Jallinwala Bagh Massacre (1919) took place. During the period of his maturity, he was influenced by many ideas such as, the Quite India Movement, Gandhi's principles, the non-cooperation movement and all other forms of Anti-British activities , which were active during the period. He himself has commented on many occasions that "growing up in the first half of the 20th Century in India one couldn't be swept away by the rising tide of the nationalist movement."The novels written by him in the period of per-independence India are striking representations of emerging India. He started his career as a novelist with 'Swami and Friends'(1935) in which he tried to describe how the British Raj transformed the century-old Indian culture into hybrid one, making people accept certain aspects of the colonizer's culture even as they were struggling against the colonial rule politically for independence. The novel represented the anti-British sentiment ,and engaged the whole nation in a struggle for its independence.

The discussion about the social and political aspects of the Indian English novel is incomplete without talking about the Indian Freedom Movement. The Freedom Movement made a rare start from around the later part of the 19th century after the First World War of Independence and gained great inspiration during the 1920s and 1930s until the achievement of independence in 1947. The Freedom struggle provided rich and ready material for the writers in the regional languages and Indian English writers were no exception to the rule. The Indian Freedom Movement contributed greatly to the mass social emancipation of the Indian people. Mulk Raj Anand, Raja Rao and R.K.Narayan wrer strongly influenced by Mahatma Gandhi in 1930s. Narayan was very much influenced by the Gandhian principles and particularly by his philosophy.He had an active part in the Quit India Movement.The

Scanned with OKEN Scanner

image of Mahatma Ghandi is reflected in his novels like The Guide, Waiting for the Mahatma and The Vendor of Sweets. Mahatma Gandhi appeared in different roles such as a sage, an eccentric, a moralist, a shrewd politician, a fundamentalist and a simple man with a special sense of humour.

R.K.Narayan's novel Waiting for the Mahatma (1955) is based on the theme of Freedom Struggle and an impact of Ghandian thought on ordinary Indian. It is basically dealt with the Transformation of Freedom Movement into a Mass Movement. The novel is fabricated around its protagonist, Sriram ,who is changed from the state of ignorant and aimless youth to an acute and committed disciple of Mahatma Gandhiji and a stern Freedom Fighter. Sriram stands for the masses of youths that followed the path of Mahatma Gandhiji during his tenure as the leader of the Freedom Movement. Sriram is an orphan, who has lost his parents when he was a child. He is brought up by his grandmother with the help of pension amount of Sriram's father. He is brought up without being exposed to the outside world.

The novelist introduces the theme of Freedom struggle in an unusual manner. Gandhiji's public meeting is arranged in Malgudi. The very day Sriram goes to listen Gandhiji's speech without being aware of who Gandhiji is and What Freedom struggle means. The orphan young man Sriram is motivated by Gandhi's speech and very much attracted towards Gandhi's beautiful disciple Bharati. He is impressed by both the personalities. Later on Sriram does not miss a single speech of Mahatma Gandhi. He attends all his meetings not because of his interest in speech nor his love for the country but his passion for Bharati. The master stroke of irony is seen here. However, the seed of patriotism is sown in him. He becomes Satyagrahi. In this fiction Mahatma Gandhi is a central character and the fact is that Waiting for Mahatma is a narrative of Freedom struggle. Before beginning of his speech Mahatmaji used to say that he is going to speak only in Hindi as his matter of principles and he is not using English language of rulers, which made the Indians slave. He opposed English as the language of the colonial rule. Sriram gradually learnt the importance of spinning on the charaka, non-violance and the principle of absolute truth. Gandhiji's philosophy of disregard for the practice of untouchability follows the doctrine of non-violance and here, Sriram is impressed by Gandhiji's ideology. Here we see the Freedom movement itself being transformed into a mass movement. It is very clear that the sudden change takes place in Sriram, who in the past had no definite aim and vision. He undergoes a significant change whenever he listens to Gandhiji. Gandhi's sermon lead him to change his conduct towards women. However, in the beginning he was burning with passion for Bharati, but he was able to overcome it because of Gandhi. He learns self-control and starts to concentrate not on Bharati but on Bharata. Sriram joins congress, works for the country just because he is already under the spell of Gandhiji.

The story of novel is dealt with Gandhi's stay with the untouchables in their huts, which thickens the theme of the transformation of freedom movement into a mass movement. The central character Sriram represents the multitude of the youths that responded to the call of Gandhiji to fight against the British. The novel gives the detailed picture of the mass movement as and when Gandhiji approaches the scene.

The conversation between Bharati and Sriram informs us that they have mutual liking for one another. The narrative projects Bharati not just a character but symbol of child of Mother India. Bharati also is an orphan. Her father was a freedom fighter, who died in 1920 for the sake of nation's movement. Her mother is also passed away and she has been adopted by Sevak Sangh. She is closely related with it and working on behalf of it,she is full of enthusiasm and devoted in teaching people how to spin on charaka. She tells people about Gandhiji's ideas and nonviolence.

The character of Gorpad is introduced in the story, who talks about the sacrifices of his brother and Bharati's father. In due course of time Srirams's attitude undergoes a rapid change. He has made up his mind to be ready for the campaign of Gandhi and go against the British in full spirit. Gandhiji teaches him some principles, which are very necessary for expelling the British. They are , keep away from violence, never be enemy to anyone, treat the enemy as a friend, develop overpowering love at the heart of enemy, become hundred percent anhinsa soldier, protect animals and so on. Of course, this shows the novel has the base of humanity and gradually it leads to freedom struggle. The character in the narrative, Gorpad plays an important role in making Sriram to understand the impact of British rule on the life of villagers. He talks about the British rule, strategy and their injustice done to the native people. Besides, Ghandhiji undertakes four campaigns in the

Scanned with OKEN Scanner

south just to awake the spirit of native people. After the completing the tours, he gives moral tips to Sriram and Bharati to sustain the campaign in Malgudi. The youths are boosted to be ready for sacrifices if needed for the noble cause of nation. In a way this is the teaching given to the youth by Gandhiji, and it worked out and helped the complete nation to participate in freedom struggle. Subsequently, Sriram is more devoted and committed to the task. He follows the principles of Mahatma Gandhiji in every walk of life. Gandhiji used to say the people " Spin charaka and read Bhagvad Gita and utter Ram Nam continuously and then you will know what to do in life ".

The novel reflects Mahatma Gandhi's Quite Indian Movement, Which encourages native people positively and inspire them to participate actively. The movement becomes famous through the deeds of Sriram. He is so much obsessed with the thought of Quite Indian Movement. Sriram moves from place to place just advocating the principles of Gandhiji. This holds mirror to the transformation freedom movement into a mass movement. He dissuades people from buying foreign goods by quoting the thoughts of Gandhiji. The episode of sriram's company with Jagdish throws light on Sriram's indulging into extremism and following the principles of great leader Subhash Chandra Bose, and subsequently, it put him into the jail. This paves the way for Sriram to part with Jagdish and his extremism. This episode reflects the significant theme of freedom struggle. Sriram's being in jail gives him a chance to convert the jail into a platform for the discussion of nationalism.

The love story of Sriram and Bharati,and the plot of the novel of freedom struggle is skillfully merged together. Finally the narrative ends with an anticlimax where, we come to know that Gandhiji is assassinated while he was in the prayer. Thus the climax of the novel is deliberate to sustain that the novel is not a novel of love but a novel of freedom struggle. In this way R.K.Narayan is succeeded in depicting the transformation of freedom struggle into a mass movement and subsequently leading to win a freedom. R. K. Narayan is unidentified social reformer, who is quite aware of the various eccentricities, absurdities and racial discriminations of the Indian society. He tries his level best to create an awareness amongst the people about evil practices.

References:

1) Narayan, R.K. Waiting forMahatma,Chennai:IndianThought,Publication,1999
2) Singh, K. P. The Novels of R.K.Narayan,A Critical Evaluation,New Delhi, Atalantic Publishers and Distributers, 2001
3) Iyengar,K.R.S., Indian Writing in English. New Delhi:Sterling Publishers,1990
4) Narayan,R.K. Waiting for Mahatma,Indian Thought Publication,Mysore,1976

Scanned with OKEN Scanner

Socio-Educational Contribution of Dr. Bapuji Salunkhe in the Formation of Modern Maharashtra

Dr. S. R. Kattimani
Dept. of History,
Vivekanand College (Autonomous), Kolhapur.
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur.

Abstract:-

Knowledge is the food for man because in absence of knowledge man cannot grow his food; education is the pond of knowledge. Education is the parameter that separates a man from the beast. Education uplifts the standards, promotes co-operation and maintains harmony in the society. The cognizance it instills makes every individual an intellectual citizen of the nation. According to aforesaid maxim in order to meet and overcome most of the challenges in the present education system in Maharashtra; Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur (M.S) strives hard to impart knowledge in all part of society and make the Nation healthy and Sophisticate. The founder of sanstha Dr. Bapuji Salunkhe is one of the freedom fighter, and Educationist who made substantial contribution in the making of modern Maharashtra.

Keywords: Knowledge, Education, Society , Cognizance, Harmony, Nation, Modern Maharashtra .

Introduction:-

Higher education is of vital importance for the country, as it is a powerful tool to build knowledge-based society of the 21st Century. Empowerment needs education in general and higher education in particular. Bapuji's vision of life, thinking and practice were the result of noble teachings considering these ethoses; Sanstha is serving to ensure access and equity in higher educational opportunity to all deserving and meritorious students with a preferential option for the poor and marginalized, irrespective of caste and creed thus; becoming a bridge between the rural-urban divide. To the extent of my information, that the Sanstha, realized need of harmony through education in today's conflicted world and we are inculcating the spirit of harmony among the students by education.

Life and Mission:-

The life and mission of Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salulnkhe will be marked as the golden era in the educational history of Maharashtra. Bapuji's original name is Gavindrao Dnyanoji Salunkhe. It was because of the great influence Mahatma Gandhi exerted on his life that his kith and kin started calling him Bapuji' and the same nomenclature caught on in his later life.

Bapuji was born at Rampur village situated in Patan Taluka of Satara District. Deprived of both of his parents in his early boyhood, Bapuji had to acquire his education in the face of adversity. He took his B.A. Degree in 1945; and passed his B.T. in 1949. Endowed with powerful eloquence Bapuji was interested in Sanskrit and Marathi and Mathematics subject.

Mission: Early Phase:

The starting point of Bapuji's educational career is in 1940, when he was appointed as 'Rajguru' in the princely state of Sondur. But soon the career came to an end as the electrified patriot plunged himself head long into the vortex of "Quit india Movement" spearheaded by Mahatma Gandhi . Later, during his tenure as the chairman of Satara District Students Congress, in 1947, Bapuji proved instrumental in collecting funds to the tune of Rupees one Lac in honour of Karmaveer Bhaurao Patil, the founder of Rayat Shikshan Sanstha. This great mission was recognized by no smaller personality than Mahatma Gandhi, who certified Bapuji to the effect in his own hand-writing, a proud possession still in his preserve. In 1948. Bapuji wrote a short story of freedom fighters in Satara district based on his personal interviews with the activist.

Bapuji served in Rayat Shikshan Sanstha tor a decade-from 1945 to 1955; for the first four years in the capacity of a teacher and then as the headmaster of Mahatma Gandhi Vidyalaya, Rukadi which he developed with his missionary zeal and Indefatigable work. Bapuji left the Sanstha in 1955, along with a number of his colleagues.

Establishment of Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha:-

October 19, 1954 saw the beginning at a new phase in Bapuji's career when he laid the foundation of a new educational institute in the presence of his colleagues in Murlidhar temple at

Scanned with OKEN Scanner

Karad. In November 1954, the proposed educational institute was named after Shri Swami Vivekanand, at the instance of Swami Ramanand Bharati, the first president of the Sanstha . Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha was duly registered on 31st December, 1954 and started functioning on the 5th June, 1955. Bapuji and his colleagues set up highschools at Kolhapur, Tasgson, Chaphal, Tarale and Undale; a training college for women at Karad, Boys, Hostels at Kolhapur and Chaphal. This was only the modest beginning of Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha that was soon to be developed into a massive network with its 260 cultural centre's imparting instruction to 88652 students in the states of Maharashtra and Karnataka.The Sanstha has the most impressive number of 3160 teaching staff, 1221 Non-teaching and office staff. The Sanstha owns 176 buildings and 70 new buildings are being constructed along with the construction of the new Head office. The Sanstha has also opened a credit society for its employees.

Motto :

"Dnyan, Vidnyan Ani Susanskar Yasathi Shikshan Prasar " (The spread of education is with a view to diffusing Knowledge, Science and good breeding) is the motto of the Sanstha. Bapuji defines 'Dnyan as the knowledge of truth, character, integrity, demolition at exploitative tendencies, service and dedication. Vidnyan consists in the application of the aforesaid principles to life which, in turn will lead to good breeding. Bapuji's conviction is that since 'Goodness is an attribute of God, formation of good character should receive due emphasis in our educational institutes. Hence Sanstha's official prayer- 'Hare Ram, Hare Krishna', a poem composed by Bapuji himself.

Sacrifice:

Bapuji has dedicated his whole life to the cause of Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha. He used to receive only the merge salary of an assistant school teacher right from the inception at the Sanstha. In 1962, he bequeathed his inherited property to the Sanstha at the inauguration of late Dnyanojirao Salunkhe High-School, named after his father, at Patan. In addition to this, he has donated large amounts of money to the Sanstha from time to time. He diverted the sum of Rs.1,37,000/- he had received as 'Gurudakshina' in 1973 towards the expenditure at the Sanstha. Again, in 1981, he handed over the amount of Rs. 5 lac, collected by the employees of the Sanstha in honour of Parampuiya Bapuii on the occasion of his 60th birthday, with an addition of Rs.101 /-of his own, to honorable Vasantdada Patil, the president of the Sanstha for its due utilization towards the development schemes.

Recognition and Gratitude :

Bapuji's contribution in the national and educational field has been recognized by the Maharashtra Government by bestowing upon him the honour of Freedom Fighter and the title of Dalit Mitra. But the true recognition of his services comes from the people who have always held him in high esteem by acclaiming him as Shikshan Maharshi. The Sanstha too has shown its deep sense of gratitude by naming a recently started college at Karad alter this Shikshan Maharshi who has dedicated his entire life to the cause of education and enlightenment amongst the masses. Later, Chancellor of Shivaji University, Kolhapur has consented to confer on him an honorary D.Lit., which comes as the befitting culmination of his career as an educationist. It must, indeed, be a unique example of how a humble teacher can build up an edifice of learning with a huge network of educational centres all over the Western Maharashtra and North Karnataka by dint of his missionary zeal, organizational capacity and indefatigable labour, and therein indeed lies the crowning glory of his life.

The Essence of Dr. Bapuji Salunkhe:-

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur (M.S) is one of the leading educational institutions, imparting quality education across diverse verticals for over six decades with the motto "Education is for Knowledge, Science & Culture", given by founder Dr. Bapuji Salunkhe. "The Teacher in all Sanskar Kendra celebrate Dr. Bapuji Salunkhe's birthday every year on 9th June by taking stock of our achievements during the previous year and rededicating ourselves towards our mission oriented tasks related to the development of Educational quality and quantity". Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur (M.S) , which has carved a name and place for itself in the Maharashtra State, is a result of a dream envisioned by our dear Bapuji. While dreaming of changing the society through spread of education, Bapuji has given a major contribution in shaping of our Maharashtra state, and the society has very rightly engraved his contribution in their hearts.

Scanned with OKEN Scanner

Our institute is continuously carrying forward Bapuji's idealism and his philosophy through its 385 *Sanskar Kendras* and along with almost 9000 *Gurudev Karyakartas*.

The ethnic diversity in India poses challenges to implement consistent education nationwide. There are different languages spoken in the country and which makes it difficult to offer education tailored to specific social segment. Educating women in some societies is a big issue. Children of poor families are forced to work and miss out the learning opportunities. Illiterate adults have very limited opportunities to get educated at later age in their lives. But Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, rendering its valuable services in the field of education, is based on the values of love, unity and peace. This institution provides holistic education and is the pioneer in blending school education with a spiritual curriculum to help every student reach his highest potential intellectually, physically, emotionally and spiritually.

Conclusion:-

Dr. Bapuji Salunkhe always walked on the path of eradicating darkness from the life of the poor, downtrodden and weaker section through the spread of education. He decided to dedicate his entire life for the upliftment of the country through working in the education field. For this purpose, he even donated his personal property. The difficult task of nurturing and running the Sanstha was made easy due to the dedication shown by all the Gurudev Karyakartas working relentlessly for the Sanstha.

The seed sown by Bapuji has now grown into a big tree. In the initial days, with the help of people having concern for the society and also through public donations; Bapuji could develop the Sanstha and its various branches. It is only through donations given by large-hearted donors from the society that Bapuji could complete various projects like construction works and repair, renovation of buildings, land purchase, buying of educational material, developing library and other such important works for the Sanstha. It is only due to the society and nation building work done by Bapuji that a whole generation got the opportunity to get literate and educated. The people who made progress in their life due to the education provided by Bapuji always fondly and respectfully remember him and his work. Due to Bapuji's tireless efforts and endeavors many family stand and flourished. So all the members of *sanstha* has this right opportunity to commemorate gratitude .In conclusion we may say that Socio-Educational Contributions of Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe are very crucial in shaping and formation and of Modern Maharashtra.

Views of Some Eminent Personalities on Our *Sanstha*

1) "The work of Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha is spread all over Maharashtra. Parampujya Dr. Bapuji Salunkhe has taken education to the doorsteps of the poors in the rural area." – Hon. Shri Yashwantrao Chavan (Former Deputy Prime-Minister of India)

2) "Bapuji is tirelessly pulling this 'Jagannatha Ratha' ahead. His work is so immense, that history will have to make a note of it. His work has come as blessing to the Bahujan Samaj." – Hon. Vasantdada Patil (Former Chief-Minister of Maharashtra State)

3) "I have visited many educational institutes in my life, but has never seen any institute campus ornate with outer as well as inner beauty."

– Hon. Manohar Joshi (Former Chief-Minister of Maharashtra State)

4) "I feel blessed by visiting the institute of Dr. Bapuji"-

-Hon. Sharad Pawar (Former Central Govt. Minister of Agriculture)

References:-

1. Dr. Surve Gajanana (2002), *Dr. Bapuji Salunkhe Life & Work, Second Edition,* Murari Press, Kolhapur
2. Pawar Jayasingrao, *Krantisinh Nana Patil*, Arundhati Publications, Kolhapur 1983
3. Prof. Dr. Kariappa Khapare , *Dnyan Pandharicha Varkari Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe,* 2010
4. Prof. Dr. Baburao Gurav , *Ujalati Prakash Resha, Bhartiya Swatantrya Chalval Vividh Pravah*, 1999
5. Prof. V. B. Patil , Visavya Shatkatil Maharashtramadhil Samajsudharnecha Itihas, K- Sagar Publications, Ist Edition, Pune, 2004
6. Dr. Leela Patil , Prasiddha Vakte Va Shikshanmaharshi , Riya Publications, Ist Edition, Kolhapur, 2016

Scanned with OKEN Scanner

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान

डॉ. राज पी. चव्हाण ,
सहाय्यक प्राध्यापक , समाजशास्त्र विभाग,
विवेकानंद कॉलेज स्वायत्त, कोल्हापूर

प्रा. शोभाताई एस्. पाटील,
सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग,
कमला कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना

भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रमुख नेते आणि तत्वज्ञ म्हणून अहिंसात्मक आंदोलने करून महात्मा गांधीजींनी भारताला स्वातंत्र मिळवून दिले. अहिंसात्मक मार्गानी स्वातंत्र मिळवण्यासाठी त्यांनी संपूर्ण जगाला प्रेरित केले. रविंद्रनाथ टागोरांनी सर्वप्रथम त्यांना महात्मा ही उपाधी दिली. भारतातील लोक त्यांना प्रेमाने बापू म्हणत आणि अनधिकृतपणे त्यांना भारताचे राष्ट्रपिता म्हटले जाते. महात्मा गांधी सविनय सत्याग्रहाच्या कल्पनेचे जनक होते. त्यांचा जन्म दिवस 2 ऑक्टों असून तो दिवस जगभरात आंतरराष्ट्रीय अहिंसा आणि जयंती साजरी केली जाते. असहकार आणि अहिंसेच्या तत्वावर आधारित सत्याग्रहाचा उपयोग गांधींनी प्रथम दक्षिण अफ्रिकेमधील भारतीयांना त्यांचे नागरी हक्क मिळवून देण्यासाठी केला. इस 1915 मध्ये भारतात परत आल्यावर त्यांनी चंपारझामधील शेतकऱ्यांना जुलमी कर व जमिनदार यांच्याविरूध्द लढण्यासाठी एकत्र केले. इस 1921 मध्ये भारतीय कॉंग्रेसची सुत्रे सांभाळल्यानंतर गरिबी निर्मूलन, आर्थिक स्वावलंबन, स्त्रियांचे समान हक्क, सर्व धर्म समभाव, अस्पृश्यता निवारण आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे स्वराज्य यासाठी देशभरात चळवळ सुरू केली. ढासळत जाणाऱ्या चळवळीला त्यांनी आधार दिला आणि ते मुस्लिमांचे नेते बनले. इस 1930 मध्ये इंग्रजांनी लादलेल्या मिठावरील कराविरोधात त्यांनी हजारो भारतीयांचे दांडी यात्रेत प्रतिनिधित्व केले. इस 1942 मध्ये इंग्रजांविरूध्द भारत छोडो आंदोलन चालू केले. यासारख्या अनेक कारणांसाठी भारतात आणि दक्षिण अफ्रिकेत अनेकदा तुरूंगात टाकण्यात आले. स्वतः कातलेल्या सुताचे धोतर आणि शाल अशी त्यांची साधी राहणी होती. तसेच शाकाहाराचा अवलंब केला आणि अनेकदा आत्मशुध्दीसाठी व राजकीय चळवळीसाठी साधन म्हणून दीर्घ उपवास केले. त्यांच्या शेवटच्या वर्षामध्ये भारत पाकिस्तान फाळणीमुळे व्यतिथ झालेल्या गांधीनी हिंदू मुस्लिम दंगे थांबविण्यासाठी प्रयत्न केले.

बॅरिस्टर:

इस 1888 मध्ये वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी ते इंग्लंडमध्ये लंडनला युनिव्हर्सिटी कॉलेज वकिलीचे शिक्षण घेण्यास गेले. तेथे त्यांनी इनर टेंपल या गावी राहून बॅरिस्टर होण्यासाठी भारतीय कायदा आणि न्यायशास्त्राचा अभ्यास केला. इंग्लंडला कायदयाचा अभ्यास करून ते बॅरिस्टर बनले आणि इस 1891 मध्ये भारतात परत येऊन वकिली करू लागले. ते भारतात आले तेव्हा त्यांच्या आईचा देहांन्त झाला होता. त्यांच्या कुटूंबाने ही बातमी त्यांच्यापासून लपवून ठेवली. खटल्यासाठी मसुदा तयार करण्याच्या साध्या जीवनाची सुरवात करण्यासाठी ते राजकोटला आले. परंतू एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या विरोधात गेल्याने हे काम त्यांना बंद करावे लागले.

उद्दिश्टये

1) महात्मा गांधीजींचे स्वातंत्र्यलढयातील योगदान याचा अभ्यास करणे.
2) महात्मा गांधीजींच्या सत्याग्रह व चळवळींचा समग्र आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला असून त्यासाठी दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. यामध्ये दैनिक वर्तमान पत्रे मासिके व संदर्भ पुस्तकांचा अवलंब केला आहे.

दक्षिण आफ्रिका:

महात्मा गांधींनी आयुष्याची 21 वर्षे दक्षिण आफ्रिकेत घालवली. जेथे त्यांनी त्यांचे राजकीय दृष्टीकोन , नैतिक आणि राजकीय नेतृत्व कौशल्ये विकसीत केली. धर्माच्या बाबतीत ऐतिहासिक भिन्नता आपण साधू शकू असा त्यांना स्वतःबद्दल विश्वास होता आणि हा विश्वास घेऊन ते भारतात आले. येथे त्यांनी विश्वासाची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला. दक्षिण आफ्रिकेत गांधींना विकलांगाची ओळख झाली. भारतीय धर्म आणि संस्कृती यामध्ये असलेल्या गुंतागुंतीच्या समस्यांपासून आपण दूर आहोत याची त्यांना जाणिव झाली. तसेच दक्षिण आफ्रिकेत गांधींना गौरेतर लोकांबद्दल असलेल्या भेदभावाला सामोरे जावे लागले. तेथील भारतीयांना दिली जाणारी असमान वागणूक अनुभवली. पहिल्या वर्गाचे तिकीट असताना सुध्दा त्यांना पीटरमारित्झबर्गमध्ये रेल्वे अधिकाऱ्यांनी तृतीय वर्गाच्या डब्यात बसण्यास सांगितले. गांधीजींनी नकार देताच त्यांचा अपमान करून रेल्वेतून ढकलून देण्यात आले. गांधींनी ठरविले असते तर उद्दाम वर्तन करणाऱ्या त्या रेल्वे अधिकाऱ्यास ते अद्दल घडवू शकले असते. पण सुड भावनेने कोणाला शिक्षा करविणे हा त्यांचा हेतू नव्हता. तर अन्यायकारक व्यवस्था बदलवणे हा त्यांचा हेतू होता.

गांधी युगाचा उदय:

सत्याग्रह या तंत्राचा वापर त्यांनी प्रथम आफ्रिकेत ब्रिटिशांविरूध्द केला. आफ्रिकेतील ब्रिटिश शासन आणि गांधीजी यांच्यात तडजोड करण्यासाठी सन 1912 मध्ये नामदार गोखले यांनी आफ्रिकेला भेट दिली. त्यावेळी गांधीजींच्या सत्याग्रहाच्या तंत्राचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला जगातील कोणत्याही शक्तीपुढे न झुकणारे ब्रिटिश गांधीजींच्या सत्याग्रहापुढे हतबल झाले होते. या भेटीत गोखल्यांनी गांधीजींना स्वातंत्र्याच्या लढयाकरीता भारतात येण्याची विनंती केली. ही विनंती प्रमाण मानून गांधीजी भारतात परत आले. जानेवारी 1915 मध्ये गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या आग्रहावरून गांधीजी भारतात परतले होते. कारण गांधीजी गोखले यांना गुरूस्थानी मानत होते.

स्वातंत्र्यसंग्राम:

Scanned with OKEN Scanner

इस 1915 मध्ये गांधीजी कायमस्वरूपी भारतात आले. एक प्रमुख भारतीय राष्ट्रवादी थिओरिस्ट आणि संघटक अशी त्यांची आंतरराष्ट्रीय ख्याती होती. गोखले हे तेव्हा भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे प्रमुख नेते होते. आजही ते गांधीजींचे राजकीय गुरू म्हणून ओळखले जातात. गांधीजींनी 1920 मध्ये काँग्रेसच्या नेतृत्वाची सुत्रे हातात घेतली. त्यानंतर मागण्यांमध्ये सतत वाढ करत करत 26 जाने 1930 साली काँग्रेसने भारतीय स्वातंत्र्य जाहीर करून टाकले. गांधीजींनी 1942 मध्ये तत्काळ स्वराज्याची मागणी करेपर्यंत आणि ब्रिटिश सरकारने प्रतिसाद म्हणून त्यांना आणि लाखो काँग्रेसच्या नेत्यांना तुरूंगात डांबेपर्यंत तणाव वाढतच गेला. दरम्यान मुस्लिम लीगने ब्रिटनला सहकार्य केले आणि गांधीजींच्या तीव्र विरोधाला डावलून मुस्लिमांच्या संपूर्ण स्वतंत्र राष्ट्राची पाकिस्तानची मागणी केली. इस 1947 साली ब्रिटिशांनी भूमिची फाळणी केली आणि गांधीजींनी अमान्य केलेल्या शर्तीवर भारत आणि पाकिस्तानला वेगवेगळे स्वातंत्र्य मिळवले.

पहिल्या महायुध्दातील भूमिका:

एप्रिल 1918 ला पहिल्या महायुध्दाच्या नंतरच्या काळात व्हाईसरॉयने गांधींना दिल्लीत एका युध्द परिषदेसाठी बोलावले. कदाचित गांधीजींनी त्यांचा इंग्रज साम्राज्यास असलेला पाठिंबा दर्शवावा आणि भारताच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीसाठी मदत मिळवावी हा त्यामागचा हेतू होता. गांधीजींनी भारतीयांना युध्दात सक्रियपणे सहभागी होण्याची तयारी दर्शवली. गांधीजींच्या युध्द भरतीने त्यांच्या अहिंसेबद्दलच्या एकजिनसीपणावर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले.

गांधीजींच्या सत्याग्रहाचे मार्ग

असहकार कायदेभंग हरताळ उपोषण स्वदेशी बहिष्कार इ हे गांधीजींच्या सत्याग्रहाचे मार्ग होते. याच मार्गाने ब्रिटिशांना भारतातून हाकलून लावले. भारतात गांधीजींनी इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणाविरूध्द 1917 चंपारण्य सत्याग्रह आणि 1918 ला खेडा सत्याग्रह सुरू करून शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला.

असहकार:

गांधजींनी असहकार अहिंसा आणि शांततामय विरोध यांना शस्त्र म्हणून इंग्रजांविरूध्द वापरले. पंजाबमध्ये जालीयानवाला बाग हत्याकांडानंतर लोकांच्या क्रोधाचा उद्रेक झाला आणि अनेक ठिकाणी हिंसक विरोध झाले. गांधजींनी जालीयानवाला बाग हत्याकांड तसेच त्यानंतरचे हिंसक विरोध दोन्हींचा निषेध केला. हत्याकांडाच्या आणि त्यानंतरच्या हिंसेच्या पश्चात गांधीजींनी आपले सर्व लक्ष पूर्ण स्वराज्यावर केंद्रित केले. त्यांच्या पूर्ण स्वराज्याच्या कल्पनेत पूर्ण वैयक्तिक धार्मिक आणि राजकीय स्वातंत्र समाविष्ट होते. डिसेंबर 1921 साली भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे सर्व अधिकार गांधीजींना देण्यात आले. गांधीजींनी अहिंसेच्या तत्वाला स्वदेशीची जोड दिली. त्यांनी सर्वांना परदेशी म्हणजेच ब्रिटिश वस्तूंचा बहिष्कार करण्याचे आवाहन केले. या तत्वानुसार सर्व भारतीयांनी ब्रिटिश कपडयांऐवजी खादीचा उपयोग करावा असे अभिप्रेत होते. प्रत्येक भारतीय पुरूष आणि स्त्रिने प्रत्येक गरिब आणि श्रीमंत व्यक्तिने दिवसाचा काही काळ भारतीय स्वातंत्र्यलढयाच्या समर्थनार्थ चरख्यावर सूत कातावे असा गांधीजींचा आग्रह होता. याचा मुख्य उद्देश शिस्त व स्वावलंबनाचे महत्व लोकांच्या मनावर ठसवणे. तसेच स्त्रियांना स्वातंत्र्यलढयात सहभागी करून घेणे हा होता. ब्रिटिश वस्तूंच्या बहिष्कारा बरोबरच ब्रिटिश शैक्षणिक संस्थांचा बहिष्कार, सरकारी नोकरीचा त्याग आणि ब्रिटिशांनी दिलेला मान आणि पदव्यांचा त्याग करण्याचे आवाहन केले.

असहकार चळवळ:

गांधीजींनी इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणाविरोधी सत्याग्रह करून आफ्रिकेमध्ये न्याय मिळवला याच पार्श्वभूमीवर 1920 साली असहकार चळवळ सुरू केली.

कारण:

1 पहिल्या युध्दामध्ये भारतीय सैन्य व जनता यांच्यात प्रखर राष्ट्रवाद व राष्ट्रजागृती निर्माण झाली.
2 महायुध्दाचा खर्च वसूल करण्यासाठी इंग्रजांनी प्रचंड आर्थिक पिळवणूक केली.
3. नैसर्गिक संकटसमयी आपल्या आर्थिक नीतीचा त्याग केला नाही व मदत ही केली नाही.
4. इंग्रजांचा जुलमी राज्यकारभार असून लोकांवर दहशत बसविण्यासाठी अनेक कायदे मंजूर केले.
5. रौलेट ॲक्टचा निषेध करण्यासाठी जमा झालेल्या जालियनवाला बाग हत्याकांडातील लोकांवर जनरल डायरेक्टरने गोळीबार करून अनेकांना ठार मारले.

असहकार चळवळीला समाजातील सर्व स्तरांतून प्रतिसाद मिळाला. पण असहकार चळवळ जोमात असतानाच अचानक थांबवण्यात आली. याला कारण ठरले उत्तरप्रदेशातील गोरखपूर जिल्हयात चौरीचौरा गावात चळवळीला मिळालेले हिंसक वळण. 4 फेब्रुवारी 1922 साली पोलीसांनी जमावावर केलेल्या गोळीबाराने संतप्त होऊन आंदोलकांनी पोलीसांवर हल्ला केला व नंतर पोलीस ठाण्याला आग लावली. जमावावरील गोळीबारात तीन जण मरण पावले तर पोलीस ठाण्यात 23 पोलीस जळून मरण पावले. पुढे जास्त हिंसक घटना घडतील या भितीने गांधीजींनी चळवळ स्थगित केली. 10 मार्च 1922 साली गांधीजींना राजद्रोहाच्या आरोपाखाली अटक करण्यात आली व सहा वर्षाचा तुरूंगवास ठोठावण्यात आला. इस 1924 साली दोन वर्षाच्या तुरूंगवासानंतर अपेंडिक्सच्या ऑपरेशनच्या कारणावरून त्यांची सुटका करण्यात आली.

असहकार चळवळीचा कार्यक्रम:

1920 च्या कोलकत्ता अधिवेशनात असहकाराचा ठराव मंजूर केला. नागपूरच्या अधिवेशनात सर्वानी ठराव पास केला या ठरावातील तरतुदी

1 हिंदी लोकांनी सरकारी पदव्या, नोकऱ्या, पदे, मानसन्मान इ. त्याग करावा.
2 सरकारी माल, शाळा कॉलेज, सण समारंभ, न्यायालय इ. वर बहिष्कार टाकावा.
3 स्वदेशी माल, राष्ट्रीय शिक्षण, पंचायत, न्यायदान इ चा उपयोग करावा.
4 दारूबंदी, अस्पृश्यता निवारण तसेच टिळक स्मारक निधी निर्माण करून देशी उद्योगधदे सुरू करावे.

असहकार चळवळीचे स्वरूप:

1 जमनालाल बजाज, म.. गांधी, रविंद्रनाथ टागोर, सुभाषचंद्र बोस यांनी पदव्या व पदवीचा त्याग केला.
2 1919 च्या कायदयाने होणाऱ्या कायदेमंडळाच्या निवडणूकीवर बहिष्कार टाकला.

Scanned with OKEN Scanner

3 ड्यूक ऑफ कॅनोटच्या आगमनप्रसंगी हरताळ प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या होणाऱ्या समारंभावर बहिष्कार टाकला.
4 विद्यार्थ्यांनी सरकारी शाळेवर बहिष्कार टाकला.
5 विदेशी मालाच्या दुकानासमोर पिकेटिंग करण्यात आले.

सरकारचे धोरण व चळवळीचा शेवट:

सरकारने आदेश काढून सांगितले की कायदेभंग करू नये भाषणबंदी, सभाबंदी, मिरवणूकबंदी याकडे जनतेने लक्ष दिले नाही. त्यामुळे सरकारने दडपशहीचे धोरण स्विकारले. त्यातुनच उत्तरप्रदेश गालेगाव मलबार येथे हिंसक घटना घडल्या. 5 फेब्रुवारीला पोलीस चौकी जाळली. त्यात 22 पोलिस व 1 अधिकारी ठार झाला. या घटनेने 24 फेब्रुवारी 1922 पासून ही चळवळ बंद केली. त्यामुळे गांधीजींवर अनेकांनी टीका केली. चौरीचौरा घटनेमुळे इंग्रजांनी गांधीजींना कैद केले.

सविनय कायदेभंग चळवळ:

लाहोर ठरावानुसार गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली 14 फेब्रुवारी 1930 साली सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू करण्यात आली. हिंसा न करता ब्रिटिशांनी जुलमी कायदे मोडले आणि त्यासंदर्भात शिक्षा भोगणे म्हणजे सविनय कायदेभंग होय. चळवळीच्या कार्यक्रमाचे स्वरूप : दांडी यात्रेतील मिठाचा सत्याग्रह करून सविनय कायदेभंग चळवळीला सुरूवात केली. राष्ट्रीय शिक्षणाचा पुरस्कार, दारू व करबंदी, जंगल कायदयाचा भंग, सरकारी नोकऱ्या, न्यायालयावर, परकीय मालावर बहिष्कार टाकला. 12 मार्च ते 5 एप्रिल 1930 या काळात आपल्या 75 सहकाऱ्यांबरोबर साबरमती आश्रमापासून ते दांडीपर्यंत सुमारे 385 किमी चालत जाऊन दांडी येथे मीठाचा सत्याग्रह केला. डॉ सरोजिनी नायडूंच्या नेतृत्वाखाली धारासना सत्याग्रह करून मीठाचा कायदा मोडला.

साराबंदी:

उत्तरप्रदेश बंगाल गुजरात येथे सरहद्द गांधी यांनी साराबंदीची चळवळ सुरू केली. महाराष्ट्रात बिळाशी, सातारा, अकोला व संगमनेर (नगर), चिरनेर (रायगड) लाहोर (चंद्रपूर) जेथे समुद्रकिनारा नाही अशा ठिकाणी साराबंदी व जंगल सत्याग्रह सुरू केला. 1930 च्या अधिवेशनाने चळवळीची व्याप्ती वाढवली. या चळवळीत स्त्रिया, मुले, शेतकरी, कामगार, आदिवासी सहभागी झाले. सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी, कमला नेहरू, अरूण असफअली इ स्त्रियांनी कामगिरी केली. सरकारने चळवळ मोडण्यासाठी लाठीमार कैद दंड इ. शिक्षा केल्या. सरकारच्या जातीयवादी धोरणामुळेच इ.स. 1934 मध्ये सविनय कायदेभंग चळवळ बंद करून वैयक्तिक सत्याग्रह करण्यात आला.

शेतकरी चळवळ:

सन 1857 ते 1921 या 67 वर्षाच्या काळात शेतकरी चळवळीने मुळ धरले होते. शेतकरी असंतोषामुळे संघटित होऊ लागले होते. या असंतोषाची तीन मुख्य कारणे आहेत. 1) वाढती जमीन सारा 2) आर्थिक बंदी 3) दुष्काचे संकट यानंतर शेतकऱ्यांवर खरा अन्याय सुरू झाला. तो जमिनदारांच्या जुलूमाने आणि ब्रिटिशांच्या अवाजवी जमीनसारा वसुलीने शेतकऱ्यास जगणे कठीण होते गेले व शेवटी शेवटी शेतकऱ्यांनी विरोध दर्शवण्यासाठी संघटित व्हायला पाहिजे असे ठरविले. त्यांना संघटित करण्यासाठी विशेष प्रयत्नांची गरज पडली नाही. या संघटित शेतकऱ्यांचे लढे पुर्ण भारतातून घडू लागले. त्यातील सर्वात प्रसिध्द लढे म्हणजे

अ) संथालांनी सावकारांविरोधी केलेला लढा.
आ) दक्षिणेतील सावकारांविरोधी दंगल.
इ) बंगालमध्ये जमीनदारांविरोधी कुळांनी केलेला विरोध.
ई) पंजाबमध्ये सावकांविरूध्द शेतकऱ्यांनी केलेला उठाव.

अशा रितीने 20 व्या शतकाच्या पहिल्या दोन दशकांत शेतकरी जागृत झालेला आढळतो. त्याच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरूध्द लढण्यास तो सिध्द झालेला होता. या परिस्थितीत इ.स. 1920 साली महात्मा गांधीनी राष्ट्रीय चळवळ सुरू केलेली होती. त्यातही शेतकरी सामील झाले. विशेषतः गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या शेतकरी चळवळी फारच यशस्वी झाल्या. ती ठिकाणे म्हणजे बिहारमधील चंपारण्य, गुजरातमधील खेडा आणि बार्डोली या तीनही सत्याग्रहाच्या चळवळीविषयी थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे

1) चंपारण्य चळवळ:

चंपारण्यास जनक राजाची भूमी म्हणतात. या भागात आंबा आणि नीळ यांचे उत्पादन होत. असे सन 1917 साली ब्रिटिशांच्या नियमाप्रमाणे तीन कठीया शेतीत निळीची लागवड करावी असा प्रत्येक शेतकऱ्यांर दंडक होता. तीन कटीया शेती म्हणजे शेतीचा तीन विसांश भाग अशा रितीने निळीची शेती शेतकरी बळजबरीने करीत होते. त्यांच्यातील राजकुमार शुक्ल या शेतकऱ्यास स्वतःचे तसेच इतर शेतकऱ्यांचे दुःख सहन झाले नाही. त्यांची तळमळ इतकी होती की त्याने गांधीजींपुढे हे दुःख मांडण्यासाठी त्यांचा पिच्छाच केला. प्रथम त्यांनी लखनौच्या कॉंग्रेसमध्ये त्यांना भेटण्याचा प्रयत्न केला. नंतर कानपूरला त्यानंतर कलकत्याला असा पुरेपुर प्रयत्न केला. त्यामुळे गांधीजींना ज्या गोष्टीची कल्पना नव्हती ती गोष्ट माहित झाली व त्यांनी चंपारण्य बघण्याचे ठरविले गांधीजीनी सर्व प्रकारच्या लोकांकडून परिस्थितीची माहिती करून घेतली व त्या माहितीचे संकलन केले. गांधीजींनी तळागाळातल्या शेतकऱ्यांना जास्त महत्व देऊन येणाऱ्या भविष्यकाळातील संकटांची योग्य वेळेतच काळजी घेतली. त्याबाबत शक्ती मिळविण्याचा प्रयत्न करून एकसंघ झाले व शेतकरी चळवळीचा प्रारंभ झाला आणि राष्ट्रीय सभेची मुळे रोवली गेली. बिहारमध्ये राष्ट्रीय सभा म्हणजे बॉम्बगोळे, मारामाऱ्या, दंगे इ. असा घेतला जाई. त्यांना राष्ट्रीय सभेच्या भौतिक देहाच्या परिचयापेक्षा तिचा आत्मा ओळखणे पुरेसे वाटत होते. एवढी समज देण्यासाठी गांधीजीनी कोणत्याही धमकीला भीक घातली नाही. त्यावेळेस गांधीजींना भेटण्यास खुप गर्दी झाली. ती गर्दी रोखण्यास सरकारी अधिकाऱ्यांनी मदत केली. अशा रितीने गांधीजी म्हणतात त्याप्रमाणे हाच खरा त्यांच्या अहिंसेचा व सत्याचा साक्षात्कार होता. गांधीजींना जनसेवा व देशसेवा करण्याच्या हेतूने निळीवाल्या शेतकऱ्यांचे प्रश्न जाणून घेण आवश्यक आहे. निळीचे मळेवाले त्यांच्याशी चांगले वागवत नाही. अशाच शेतकऱ्यांनी माझी मदत मागितली. त्यामुळे गांधीजींना त्यांचा प्रश्न अभ्यासणे आवश्यक आहे. हुकूमाचा भंग हा कायदयाने स्थापित झालेल्या सत्तेचा अपमान करण्यासाठी नसून कायदयाचे पालन करणे हा हेतू आहे. त्यामुळे बऱ्याच शेतकऱ्यांची तक्रारी नोंदवताना सुरवातीची भीती होती ती नष्ट व्हायची. अशा रितीने गांधीजींनी विनयपूर्वक सर्व चळवळ पुढे

Scanned with OKEN Scanner

नेली व त्यात पुर्णपणे यश मिळविले. निळीच्या लागवडीची रावती रद्द होऊन शेतकऱ्यांना त्यांच्या मागणीचा न्याय मिळाला. यातच चंपारण्य चळवळीचे यश स्पष्ट होते.

2) खेडा सत्याग्रहः

चंपारण्यमधील चळवळीपेक्षा खेडा येथील सत्याग्रह चळवळीस वर्तमानपत्रांद्वारे जास्त प्रसिध्दी मिळाली. गांधीजींनी शेतकऱ्यांना विनयासंबंधीची शिकवणूक दिली. अपमान सहन करून विनयाने वागणे ही गोष्ट पाटीदार शेतकऱ्यांमध्ये रूजविणे फार कठीण गोष्ट होती. सरकारचे शिक्षा करण्याचे धोरण नरम असल्यामुळे सुरवातीच्या काळात लोकांमध्ये खुप हिंमत आली. हे सरकारी लोकांच्या जेव्हा लक्षात आले, तेव्हा गुरे विकणे, घरावर जप्ती आणणे, शेतातील उभी पीके जप्त करणे इ गोष्टी ते करू लागले. एका शेतातील उभे पीक थोडयाशा साऱ्यासाठी जप्त करण्यात आले. हे पाहून गांधीजींनी पीक काढून घेण्याचा सल्ला दिला. कारण उभे पीक जप्त करणे हे कायदयाच्या न्यायनीतीला धरून नव्हते. तसेच त्यांनी लोकांना तुरूंगात जाण्याची अथवा दंड होण्याची पुर्वकल्पना दिली होती. या सत्याग्रहात जे खंबीर होते, त्यांचा विनाश होऊ नये व सत्याग्रहाला कमीपणा येऊ नये यासाठी गांधीजींनी एक मार्ग दाखविला. खेडा सत्याग्रहात अशा रितीने गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली दुष्काळाच्या काळात अन्याय महसूल आकारणीला विरोध दर्शवून पाटीदार शेतकऱ्यांना सत्याग्रह करण्यास प्रवृत्त केले. या चळवळीचे मुख्य वैशिष्ट म्हणजे शेतकरी तुरूंगवासाला घाबरले नाहीत. तसेच त्यांच्यामध्ये राष्ट्रीय जागृती निर्माण झाली.

चंपारण आणि खेडाः

गांधीजींनी पहिले मोठे यश इ.स. 1918 मध्ये चंपारण आणि खेडामधील सत्याग्रहात मिळाले. चंपारण बिहारमधील जमीनदार जे प्रामुख्याने ब्रिटिश होते. ते स्थानिक शेतकऱ्यांना सक्तीने नीळ उत्पादन करावयास लावत असत. त्यांना योग्य मोबदला पण मिळत नस. यामुळे ते सतत गरिबीत राहत. शेतकऱ्यांची गावे अत्यंत घाणेरडी आणि आरोग्याच्या दृष्टीने हानीकारक ठेवली जात असे. तसेच दारू, अस्पृश्यता, पडदा पध्दत अशा अनेक समस्या या गावांमध्ये होत्या. यावर भर म्हणजे तेथील दुष्काळ आणि इंग्रजांनी लावलेले जाचक कर लादले होते ते कर दिवसेंदिवस वाढतच होते. गुजरातमधील स्थिती काहीं वेगळी नव्हती. गांधीजींनी तिथे एक आश्रम उभारला. तिथे त्यांनी त्यांच्या लहानमोठया सर्व अनुयायांना एकत्र केले. त्यांनी त्या भागातील परिस्थितीची माहिती गोळा केली व तिचा सखोल अभ्यास केला. गावकऱ्यांना विश्वासात घेऊन त्यांनी गावाच्या स्वच्छतेचे तसेच शाळा रूग्णालयाच्या बांधकामाचे काम हाती घेतले.

3) बार्डोली सत्याग्रहः

गांधीजींनी सन 1922 साली गुजरातमध्ये बार्डोली येथे लोकांच्या मदतीने शांततेने कायदेभंग करून सत्याग्रह करण्याचा निर्णय घेतला. यासाठी सर्व तयारी झाली असतानाच उत्तर प्रदेशातील चौरीचौरा या गावी हिंसात्मक दंगल झाली. यात तीन हजार शेतकऱ्यांच्या मिरवणूकीवर पोलिसांनी गोळीबार केला व त्यामुळे सुडबुध्दीने प्रक्षुब्ध जमावाने पोलीस चौकीला पेटविले. या दंगलीत 22 पोलिस व एक अधिकारी ठार झाला. या प्रकाराची गांधीजींनी गांभीर्याने दखल घेतली आणि बार्डोलीचा सत्याग्रह मागे घेतला. गांधीजींना यातून जाणवले की लोकांना अजूनही अहिंसात्मक चळवळीची जाण आलेली नाही. अशा या चळवळीतून शेतकऱ्यांनी लढयाची प्रवृती स्वार्थ त्यागाची भवना निर्भयता आणि खंबीरता याची शिकवण मिळाली. सहा वर्षानंतर सन 1928 साली पुन्हा बार्डोलीचा सत्याग्रह झाला. बार्डोलीत सरकारने जमीन महसूलीत 30 टक्के वाढ केली. त्यावेळी गांधीजींनी वकिलांना ब्रिटिशांच्या कोर्टावर बहिष्कार घालण्याचे आवाहन केले. त्यावेळेस तेथील नामांकित वकिल म्हणून वल्लभभाई पटेल प्रॅक्टीस करीत होते. त्यांनीही गांधीजींच्या आवाहनास दाद दिली व तात्काळ वकिली सोडून ते राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी झाले. वल्लभभाई पटेल यांनी करबंदी लढा सुरू केला व सरकारला त्यांनी एक स्वतंत्रलवाद मंडळ नेमण्यास सांगितले. मुंबईच्या गव्हर्नरने या लढयास सर्व श्क्तीनिशी प्रतिरोध करण्याचा प्रयत्न केला. परंतू वल्लभभाई पटेल यांच्या मोहिमेत ऐंशी हजार शेतकरी सहभागी होते. त्यांनी या दडपशाहीचा प्रतिकार केला आणि ब्रिटिशांनी माघार घेतली. या बार्डोली सत्याग्रहातून यश संपादन केल्यानंतर लोक वल्लभभाई पटेल यांना सरदार पटेल म्हणून ओळखू लागले.

गांधीजींच्या चळवळीद्वारे शेतकरी, शेतमजूर, शेतमालक, खंडकरी किंवा वठबिगार इ. चे अनेक प्रश्न सोडविण्याचे प्रयत्न झाले. त्यातील महत्वाचे प्रश्न हे बिहारमधील चंपारण्य, गुजरातमधील खेडा आणि बार्डोली सत्याग्रहातून स्पष्ट झाले .

झेंडा सत्याग्रह (नागपूर 1923):

असहकरराच्या चळवळीत काहीं ठिकाणी झेंडा सत्याग्रह केला गेला. राष्ट्रीय सभेचा तिरंगा ध्वज जाहीरपणे फडकावणे असे या सत्याग्रहाचे स्वरूप होते. नागपूर या ठिकाणी झेंडा सत्याग्रहात महिला मोठया प्रमाणात सहभागी होत्या. सर्व सत्याग्रहींना अटक करण्यात आली. यापासून स्फूर्ती घेऊन अनेक ठिकाणी तिरंगा ध्वज फडकावणे व ध्वजासह प्रभात फेऱ्या काढणे इ कार्यक्रम हाती घेण्यात आले.

दांडी येथील मिठाचा सत्याग्रहः

सविनय कायदेभंगाच्या कार्यक्रमाअंतर्गत गांधीजींनी दांडी येथे मिठाचा कायदा मोडण्याचा निर्णय घेतला. 12 मार्च 1930 रोजी गांधीजींनी साबरमती आश्रमातून गुजरातमधील दांडी येथे जाण्याकरिता आपल्या 78 अनुयायांसह प्रवासाला सुरवात केली. 385 किलोमीटर अंतर पार करून गांधीजी 6 एप्रिल रोजी दांडी येथे पोहचले. तेथे गांधीजी व त्यांच्या अनुयायांनी मिठाचा कायदा मोडला. याच घटनेबरोबर देशात अनेक ठिकाणी सविनय कायदेभंग आंदोलनाला सुरूवात झाली. यामध्ये गुजरातमधील धरासना, महाराष्ट्रातील वडाळा (मुंबई), शिरोडा व मालवण (सिंधुदुर्ग) आणि कर्नाटकमधील शनिकट्टा इ ठिकाणे मिठाच्या सत्याग्रहात विशेष गाजले. महाराष्ट्रातील बिळाशी, कळवण, संगमनेर व चीरनेर इ ठिकाणे जंगल सत्याग्रहामध्ये खुप प्रसिध्दीला आली.

सारांशः

गांधीजी हे भारताच्या स्वातंत्र्यलढयाचे सरसेनापती हाते. भारताच्या स्वातंत्र्यलढयाच्या वेळी झालेल्या आंदोलनांनी जी जागृती घडवून आणली. तीच या लढयाचे सर्वात मोठे फलित होते. संपूर्ण भारत एका धाग्यात गुंफण्यात गांधी यशस्वी झाले होते आणि हाच राष्ट्रराज्याचा पाया होता. प्रत्येक नागीरकाला समान हक्क आणि त्यांच्यातील माणसाला सन्मान देणे हे भारतासारख्या जातीवर आधारित समाजाला नविन होते. गांधीजी म्हणतात खऱ्या अर्थाने जे सरकार सर्वात कमी राज्य करते तेच आदर्श सरकार होय. गांधीजींनी इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणाविरोधी सत्याग्रह करून आफ्रिकेमध्ये न्याय मिळवला. याच

Scanned with OKEN Scanner

पार्श्वभूमीवर 1920 साली असहकार चळवळ सुरू केली. जे सरकार लोकरंना काहींच करू देत नाही ते स्वराज्य नाही. गांधीजी पुढे असेही म्हणतात, "मुठभर लोकांच्या हातात सत्ता केंद्रित झाल्याने खरे स्वराज्य येणार नाही. गांधीजींनी इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणाविरोधी सत्याग्रह करून आफ्रिकेमध्ये न्याय मिळवला. याच पार्श्वभूमीवर 1920 साली असहकार चळवळ सुरू केली. तर अधिकारांचा गैरवापर झाल्यावर त्याला विरोध करण्याची क्षमता प्रत्येकाने मिळवली. तरच खरे स्वराज्य येणार आहे". तसेच ते पुढे असे म्हणतात, "जेथे माणसे शुध्द चारित्र्याची असतात तेथे कायद्याची गरज नसते आणि जेथे माणसे भ्रष्ट असतात तेथे कायदा निरूपयोगी ठरतो". महात्मा गांधींनी आयुष्याची 21 वर्षे दक्षिण आफ्रिकेत घालवली. जेथे त्यांनी त्यांचे राजकीय दृष्टीकांन, नैतिक आणि राजकीय नेतृत्व कौशल्ये विकसीत केली. गांधीजींनी इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणाविरोधी सत्याग्रह करून आफ्रिकेमध्ये न्याय मिळवला. याच पार्श्वभूमीवर 1920 साली असहकार चळवळ सुरू केली.

संदर्भ:

1. बॅ नाथ पै –लोकशाहीची आराधना
2. नारायण देसाई –बापू की गोद में सर्व सेवा संघ प्रकाशन राजघाट वाराणसी
3. श्रीपाद जोशी –गांधीजी एक झलक नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद
4. डॉ रघुनाथ माशेलकर –अखंड प्ररणा गांधीविचारांची
5. नारायण देसाई –अज्ञात गांधी नावाचे पुस्तक
6. महात्मा गांधी व कामगार चळवळ –लोकसत्ता 25 ऑक्टों 2018
7. युपीएससी 1920 ते 1947 कालखंड गांधी युग –लोकसत्ता 19 मार्च 2016

8- https://mr.wikipedia.org/s/akc

9- https://marathijobs.com/Jobs/1143/Team

10- https://mr.wikipedia.org/s/2qu0

11- https://www.aksharnama.com/client/article_detail/1761

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय स्वातंत्र्यलढा व कामगार चळवळ

प्रा. डी. ए. पवार
राज्यशात्र विभाग,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रास्ताविक –

औद्योगिक क्रांती सर्वप्रथम इंग्लंडमध्ये १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाली. भारतात इंग्रजी राजवट असल्यामुळे येथे औद्योगिकरण ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या मर्जीवर अवलंबून होते. वाहतुकीच्या सोयीसाठी तसेच इंग्रजांचा राज्यविस्तार करण्याच्या उद्देशाने डलहौसीच्या कारकीर्दीत येथे रेल्वेला प्रारंभ झाला व औद्योगिकरणाचे वारे वाहू लागले. त्यामुळे स्वाभाविकच येथील भांडवलदारवर्गाला मजुरांच्या समस्यांकडे लक्ष द्यावे लागते. येथील मजुरवर्गासमोर परकीय भांडवलदारांकडून होणारे मजुरांचे शोषण व भारतीय भांडवलदारांकडुन होणारे मजुरांचे शोषण अशा दुहेरी समस्या होत्या. १९ व्या शतकात इ.स. १८५४ मध्ये मुंबई येथे कापडगिरी सुरू झाली. त्याच्या आधीपासूनच चहा व नीळेच्या मळ्यात येथील मजूरवर्ग राबत होता. १८७९-८० मध्ये ज्युट उद्योगात २७४९४ कामगारवर्ग खपत होता. १८८६ मध्ये कापड उद्योगात ७४००० कामगारवर्ग राबत होता.

भारतातील मजुरांची स्थिती:

इंग्लडप्रमाणेच भारतातही कमी मजुरी, भरपूर काम, बकालवस्त्या, बालमजूर इत्यादी समस्या निर्माण झाल्या. त्यामुळे मजुरांच्या समस्या सोडविण्याची आवश्यकता वाटू लागली. १८७० मध्ये शशिपाद बॅनर्जी या ब्राम्होसमाजातील सुधारकाने '' कामगार मंडळा'' ची स्थापना केली. तसेच ''भारत श्रमजीवी'' हे मासिक कामगारांना शिक्षण देण्याच्या हेतूने सुरू केले. भारतीय मजुरांच्या स्थितीत सुधारणा व्हावी म्हणून भारतीय मजुरांनी नव्हे तर लँकेशायरच्या कापड गिरणी मालकांनी इंग्लंडमध्ये सर्वप्रथम मागणी केली. त्यावेळी नॉर्थब्रुक हा इंग्लंडचा पंतप्रधान होता. इंग्लंडमधील कारखानदारांना भारतीय मजुरांबद्दल एवढा पुळका वाटण्याचे पुढील कारण होते.

भारतीय मजुरांकडुन कमी मोबदल्यात येथील भांडवलदारांनी काम करून घेतल्यामुळे त्यांच्या उत्पादनात निश्चितच वाढ होणार होती. त्यामुळे भारतीय कपडा उद्योग लँकेशायरच्या कपडा उद्योगाला प्रतिस्पर्धी ठरू शकला असता. वरील कारणामुळे भारतीय मजुरांच्या स्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी एक आयोग स्थापन करावा अशी त्यांनी मागणी केली. त्याप्रमाणे १८७५ मध्ये एका आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

इ.स. १८७८ मध्ये मुंबई कायदेमंडळात कामगारांच्या कामाचे तास कमी करण्यात यावे यासंबंधी शोराबजी शापूरजी बंगाली यांनी ठराव मांडण्याचा प्रयत्न केला. पण तो अयशस्वी ठरला. इ.स. १८८० मध्ये मेधाजी लोखंडे यांनी 'दीनबंधू' मासिक सुरू केले. १८८१ मध्ये 'रिपनच्या काळात पहिला फॅक्टरी अॅक्ट पास करण्यात आला.

फॅक्टरी अॅक्ट :-

१) सात वर्षाच्या खालील मुलांना कारखान्यांमध्ये काम करण्यास बंदी घातली.
२) सात ते बारा वर्षे वयोगटातील मुलांना ९ तासांपर्यंतचे काम द्यावे, त्यांना जोखमीचे काम देऊ नये.
३) कामगारांना महिन्यातून चार दिवस सुट्या देण्यात याव्या, कामाच्या दिवशी मध्ये एक तास विश्रांतीसाठी सुट देण्यात यावी.
४) मजूरांच्या जीवाला धोका निर्माण होवू नये, म्हणून घातक मशिनींच्या चारी बाजुंनी कुंपन लावावे.
५) कारखान्यांच्या पहाणीसाठी इन्स्पेक्टर्स नेमण्यात यावेत, जे कारखानदार वरील नियम पाळणार नाहीत त्यांना कडक शासन करण्यात यावेत. या कायद्यातून चहा कॉफी, नीळ उत्पादकांना वगळण्यात आले.

१८८४ मध्ये एन.एम. लोखंडे यांनी मुंबई येथे कामगारांची जाहीर सभा घेतली. त्यांनी कामगारांच्या वतीने त्यांच्या मागण्या सादर करणारा जाहिरनामा फॅक्टरी कमिशनला सादर केला. ते ''मुंबई मिल असोसिएशन' चे अध्यक्ष होते. तथापि ती कामगार संघटना नव्हती. कारण असो. चे संघटनेसंबंधीचे नियम नव्हते. तिच्याजवळ कोषही नव्हता. तथापि श्रीलोखंडे यांना कामगार कल्याणाविषयी अतिशय कळकळ होती. त्यांच्यामुळेच कामगारवर्गात प्रारंभीची जागृती झाली होती. १८९१ मध्ये दुसरा फॅक्टरी अॅक्ट पास करण्यात आला. त्यानुसार स्त्रियांच्या कामाचे तास ११ ठेवण्यात आले. त्यात दीड तास विश्रांतीचा ठरविण्यात आला. ९ वर्षापेक्षा कमी वय असलेल्या मुलांना कामावर घेवू नये, तसेच १४ वर्षे वयाच्या मुलांना सात तासांहून जास्त वेळ, कामावर ठेवू नये. त्यांना रात्रपाळीचे काम देऊ नये असे ठरविण्यात आले. त्यावेळी लॉड लॅन्सडाऊन हा व्हॉईसराय होता. या काळात कामगारांची कोणतीही संघटना नसली तरी, कामगारवर्ग एकमेकांना संघर्षाच्यावेळी साथ देत. म्हणजेच त्यांच्यात ऐकीची भावना निर्माण होऊ लागली होती.

कॉंग्रेस आणि कामगार चळवळ :

सुरुवातीला राष्ट्रवाद्यांचा कामगारांकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन मवाळ स्वरुपाचा होता. त्यावेळी त्यांची चळवळही बाल्यावस्थेत होती. संपूर्ण राष्ट्र ज्या प्रश्नात सहभागी होईल तेच प्रश्न कॉंग्रेस हाताळत होती. सामाजिक सुधारणा तसेच वर्गीय प्रश्न हे त्या त्या संबंधात असलेल्या परिषदांवर सोपविले पाहिजेत असे स्पष्ट मत १८८६ च्या कॉंग्रेसच्या दुसऱ्या अधिवेशनात दादाभाई नौरोजींनी व्यक्त केले होते. राष्ट्रवाद्यांना कामगारांविषयी विशेष प्रेम असल्यामुळे कॉंग्रेस कामगारवर्गाच्या बाजूने झाली. राष्ट्रवादी वृत्तपत्रे कामगारांच्या कामाचे तास निश्चित करण्यासाठी कायद्याची गरज नाही असे आपले मत व्यक्त करू लागली. त्यामुळे १८८१ व १८९१ या फॅक्टरी अॅक्टला त्यांनी विरोध केला. ब्रिटिश उद्योगांच्या हितासाठी म्हणून सरकारने कामगारांचा प्रश्न हाती घेतला असे त्यांचे म्हणणे होते. एतद्देशीय मालकवर्गाच्या विरोधात जाण्याची त्यांची सध्या तयारी नव्हती.

Scanned with OKEN Scanner

परंतु इंग्रजांच्या मालकीच्या कारखान्यातील भारतीय मजुरांचा प्रश्न निर्माण झाला. तर मात्र परिस्थितीत बदल होई. कारण तेथील मालक हा ऐतद्देशीय नसून विदेशी होता. आसामधील चहाच्या मळ्यांमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांवर युरोपियन मालकवर्ग जुलूम करी. अत्याचार असह्य झाल्याने काम करणाऱ्या कामगारांवर युरोपियन मालकवर्ग जुलूम करी. अत्याचार असह्य झाल्याने काम सोडून निघून जाणाऱ्या कामगारांना पकडून त्यांना ते मळेवाले कठोर शिक्षा करीत. राष्ट्रवाद्यांनी त्यांच्या विरुद्ध मोहीमच काढली.

मे. १८९९ मध्ये ग्रेट इंडियन पेनिनसुलर रेल्वेतील सिग्नल कामगारांनी आपला पगार, कामाचे तास इत्यादी मागण्यांसाठी संप केला. तेव्हा त्याला राष्ट्रवाद्यांनी आपला पाठिंबा दिला. 'केसरी', 'मराठा' ह्या वृत्तपत्रांनी तर त्यावर आघाडी मारली. राष्ट्रवादी नेत्यांनी सभा भरवून कामगारांसाठी पैसा उभा केला.

जहाल पक्षाचा उदय व मजूर संघटना :-

१९०३-१९०८ ह्या काळातील स्वदेशी चळवळ हा कामगार चळवळीचा एक मुख्य टप्पा होता. आतापर्यंत आर्थिक कारणांवरून संप पुकारणाऱ्या कामगार वर्गाने आता राजकीय प्रश्न हाती घेतला. १६ ऑक्टो. १९०५ रोजी कर्झनने बंगालची फाळणी अंमलात आणल्यावर कामगारांनी बंगाल प्रांतात संप पुकारला. ताग-गिरणी कामगार व कारखान्यातील कामगार, रेल्वेतील हमाल या सर्वांनी संपात भाग घेतला. कोलकत्ता येथील फेडरेशन हॉलमध्ये सभा घेण्यात आली. कामगारांनी 'वंदे मातरम्' म्हणू नये असा नियम करण्यात आल्यावरही ते 'वंदे मातरम्' म्हणत व एकमेकांच्या मनगटांना राखी बांधीत. तामिळनाडू मध्ये तुतीकोरीन येथे परकीय मालकीच्या एका कापड गिरणीत फेब्रु. १९०८ मध्ये सुब्रह्मणीय शिवा याने संप घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. परकीय गिरण्यांमध्ये कामगारांचे संप घडवून आणल्यास त्या आपोआप बंद पडतील ही त्यामागील कल्पना होती. १९०७ मध्ये पंजाबमध्ये रावळपिंडी येथील शस्त्रागारातील कामगारांनी, तसेच अभियांत्रिकी कामगारांनी संप केले. तेव्हा सरकारने लाला लजपतराय व अजितसिंग यांना हद्दपार केले.

काँग्रेसमध्ये जहाल व मवाळगट निर्माण झाले. त्यावेळी जहाल पक्षाची लाट उसळली असता कामगार व त्यांच्या चळवळीनेही राष्ट्रीय प्रवाहात स्वत:स झोकून दिले. ईस्टर्न बंगाल रेल्वेमध्ये संप झालेत. रेल्वे वर्कशॉप मध्येही संप झाले. तसेच सरकारी प्रेसमध्ये संप पुकारण्यात आले. ह्या सर्वांवर मात करण्यात आली, ती लोकमान्य टिळकांना सहा वर्षाची शिक्षा सुनावण्यात आली तेव्हा (इ.स. १९०८) त्यावेळी मुंबईच्या कामगारांनी सरकारचा निषेध सहा दिवसांचा संत पुकारून प्रकट केला. त्यावेळी साम्यवादी नेता लेनिन ह्यानेही त्याची वाखाणणी केली.

तथापि कामगारांची टिकाऊ अशी संघटना अजूनही निर्माण झाली नाही. त्याचे कारण सांगताना रजनी पाम दत्त म्हणतात. ''भारतीय कामगार मागासलेले होते. किंवा त्यांच्यात लढाऊ बाणा कमी होता, असे नव्हे. तर, कामगार वर्ग अत्यंत गरिबीत कसे बसे आपले दिवस ढकलीत होते. ते शिक्षित नव्हते. तसेच त्यांच्याजवळ साधनेही नव्हती.''

पहिले महायुद्ध व कामगार संघटना :-

पहिले महायुद्ध संपले, त्यावेळी रशियात साम्यवादी क्रांती झाली होती. त्याचा प्रभाव भारतावरही पडला. महायुद्धकाळात वस्तूंचे भाव दुपटीने वाढले असले तरी मालकवर्गाने कामगारांच्या वेतनात मात्र काहीच वाढ केली नव्हती. भांडवलदारवर्ग श्रीमंत बनत गेला. १९९५ ते १९२४ या काळात ज्युट कारखान्यांनी १४०% लाभांश दिला. पण कामगारांना वेतन मात्र वर्षाला १२ पौंड एवढेच होते. सुती कापडाच्या कारखानदारांनीही १२०% लाभांश दिला. कामगारांच्या हलाखीच्या काळातच भारतीय राजकारणात महत्मा गांधींचा प्रवेश झाला. या काळात राष्ट्रीय आंदोलनासही भरती आली होती. काँग्रेस-मुस्लीम ह्या दोहोत ऐक्याची भावना उदय पावत होती. तसेच मजूरवर्गही या आंदोलनात उतरला १९१८ मध्ये देशात सर्वत्र संप-हरताळ पुकारण्यात येऊ लागले.

गांधीजींनी कामगार व शेतकरी वर्गाला आपल्या चळवळीत सामील करून घेतले. १९१८ मध्ये महायुद्ध संपल्यावर राष्ट्रसंघाची निर्मिती झाली. राष्ट्रसंघाची एक शाखा म्हणून ''आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटना' (International Labour Organization) (ILO) निर्माण झाली. त्याबरोबर मजूर वर्गाला आपल्या मागण्या सादर करण्यासाठी आंतर्राष्ट्रीय व्यासपीठ मिळाले.

१९१८ पासून संपांना पुन्हा सुरुवात झाली. जाने १९१९ पर्यत मुंबईतील जवळजवळ सर्वच गिरण्यांमध्ये संप पुकारण्यात आला. सुमारे १ लाख २५ हजार कामगारांनी तो पुकारला. १९१९ मध्ये रौलट कायद्याविरुद्ध कामगारांनी लढा दिला व संपूर्ण देशात संप घडवून आणले. राष्ट्रीय आंदोलनात कामगारवर्ग कसा सक्रिय होता हे त्यावरून कळून चुकले.

'आयटूक' ची स्थापना :-

वरील प्रकारच्या वातावरणात ट्रेड युनियन चळवळीला सुरूवात झाली. इ.स. १९१८ मध्ये भारतात ''मद्रास लेबर युनियन'' स्थापन झाली व इथुनच ट्रेड युनियन्सला प्रारंभ झाला. ही ट्रेड युनियन ॲनी बेझंटचे सहकारी बी.पी.वाडिया यांनी सुरू केली. या संघटनेद्वारे देशात प्रथमच औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या संघटना तयार करण्याचा प्रयत्न झाला. त्यानंतर १९१८ मध्येच श्री. बी.पी. वाडिया यांच्या नेतृत्वात कामगारांनी आपल्या मागण्या सादर केल्या. पण त्यात यशयेत नाही असे दिसून आल्यावर कामगारांनी संप पुकारण्याचे ठरविले. परंतु वाडियांनी त्याला विरोध केला व संप होऊ दिला नाही.

''आंतर्राष्ट्रीय मजूर संघटने'' पासून प्रेरणा घेवून राष्ट्रीय नेत्यांनी राष्ट्रीय स्तरावर मजूरांची संघटना उभी करण्याचा निर्णय घेतला व ३१ ऑक्टों. १९२० रोजी All India Trade Union Congress (AITUC) ची स्थापना करण्यात आली. आयटूकचे पहिले अध्यक्षपद लाला लजपतराय यांना देण्यात आले. त्याच वर्षीच्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद लालाजींनी भूषविले होते.)तर उपाध्यक्षपदी श्री. जोसेफ बाप्टिस्टा हे होते. ही संघटना वरच्या स्तरातील नेत्यांची असल्याने यातील बऱ्याच नेत्यांचा कामगार चळवळीशीफार मोठा संध येत असे. या चळवळ संघटनेचे सर्वात जुने नेते श्री. एन.एम. जोशी हे होते. वॉशिंग्टन येथील मजुर संघटनेच्या प्रभावाखाली भारतात ही ट्रेड युनियन स्थापन झाली असे आपले मत व्यक्त करून ते म्हणतात. ''यातून ही गोष्ट स्पष्ट झाली की, कामगारांच्या संघटना बांधणे हेच केवळ आवश्यक कार्य आहे असे नव्हे; तर त्या सर्वांमध्ये सुसूत्रता निर्माण करणे आवश्यक आहे. म्हणजे त्या कामगार संघटना एका आवाजात आपल्या मागण्या सादर करू शकतील'' (रजनी पाम दत्त).

Scanned with OKEN Scanner

ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या ४ थ्या अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदी देशबंधू चित्तरंजन दास हे होते. तर १९२६ च्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष श्री. व्ही. व्ही. गिरी असून त्यांनी आपल्या भाषणात मजुरांच्या नैतिकतेवर भर दिला. याशिवाय सरोजिनी नायडू; पंडित जवाहरलाल नेहरू, सुभाषचंद्र बोस इत्यादींनी संघटनेचे अध्यक्षपद भूषविले. १९२७ पर्यंत आयटूकची सदस्य संख्या १,५०,५५५ एवढी झाली. सुमारे ५७ कामगारसंघटना तिच्याशी संलग्नित झाल्या. संघटनेवर इंग्लंड येथील मजूरपक्षाच्या विचारांचा प्रभाव होता असे असले तरी ह्या संघटनेवर नारायण मल्हार जोशींसारख्या मवाळ नेत्यांचा विशेष प्रभाव होता. महात्मा गांधीजींच्या अहिंसा तत्त्वज्ञानाचा पगडा या संघटनेवर होता.

सविनय कायदेभंग व कामगार चळवळ :-

महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्त्वात सविनय कायदेभंगाची चळवळ १९३० मध्ये सुरू करण्यात आली या काळात कामगार व शेतकरी हे काँग्रेसचे हात व पाय आहेत. अशा घोषणा दिल्या जात. या काळात ४ फेब्रु. १९३० रोजी जी.आय.पी. रेल्वेच्या २०,००० कामगारांनी संप केला. तेंव्हा पोलिसांनी मोठ्या प्रमाणात अटकसत्र सुरू केले. त्यांच्या निषेधार्थ अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस कमिटीने ६ जुलै हा दिवस 'गांधी दिवस' म्हणून पाळण्याचे ठरविले. त्या दिवशी ४९ कारखान्यातील ५०००० कामगारांनी हरताळ पाळून ब्रिटिश सरकारने कामगारांशी अतिशय कठोर वर्तणूक केली. त्यांचा छळ केल्यामुळे त्यांच्या नेत्यांमध्ये आपोआपच सरकारविरोधी एकी निर्माण झाली.

१९३४ मध्ये स्थापन झालेल्या काँग्रेस समाजवादी पक्षानेही कामगार संघटनांमध्ये ऐक्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात त्यांना यशही मिळाले. AITUC (आयटूक); Red Trade Union Congress आणि National Federation of Trade Unions ह्या तीन संघटना एक झाल्या. त्यावेळी त्यांची सदस्यसंख्या ३,२५,००० होती.

सारांश :

ऑगस्ट १९४२ मध्ये महात्मा गांधीजींनी 'भारत छोडो' आंदोलन सुरू केले. तेंव्हा कम्युनिस्टांनी त्या आंदोलनात सहभागी न होण्याचे ठरविले. परंतु कामगारवर्गाचे मात्र आंदोलनात सक्रिय भाग घेण्याचे ठरविले. दिल्ली, लखनऊ, कानपूर, मुंबई, नागपूर, अहमदाबाद, जमशेदपूर, मद्रास, इंदोर, बेंगलूर येथील कामगारांनी गांधीजींना अटक केल्यावर एक आठवड्याचा बंद पाळवा.

१९४५–४७ ह्या काळात कामगार चळवळीला भरती आली होती. आझाद हिंद फौजेच्या सैनिकांवर खटला चालू केल्यावर अनेक गावातील, शहरांतील कामगारांनी सरकारच्या निषेधार्थ सभा घेतल्या व निदर्शने केलीत. १९४५ मध्ये मुंबई व कलकत्ता येथील गोदी कामगारांनी इंडोनेशियाकडे जाणाऱ्या जहाजांवर सैनिकांसाठी रसद लादण्यास नकार दिला. कारण येथील सैन्य तेथील राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ दडपून टाकीत.

१९४६ मध्ये मुंबईत नाविकांनी सरकारविरुद्ध उठाव केला. तेव्हा त्यांना मुंबईतील कामगारांनी पाठिंबा दिला व संप पुकारला. २२ फेब्रु. १९४६ रोजी २–३ लाख कामगारांनी आपली अवजारे खाली ठेवली. तेंव्हा पोलिसांनी कामगारांवर कारवाई केली. त्यावेळी सुमारे २५० कामगारांना आपल्या जीवनाची आहुती द्यावी लागली. भारतावरील इंग्रजांच्या शेवटच्या काळात आर्थिक प्रश्नावरून कामगारांनी अनेक ठिकाणी संप केलेत. त्या संपांमध्ये टपाल आणि तार खात्याचा संप खास गाजला. लवकरच आपला देश स्वतंत्र होईल याची त्यांना खात्री असल्याने त्यांनी स्वातंत्र्यलढा अधिकच तीव्र केला.

संदर्भ साधने

१) प्राचार्य आण्णासाहेब गरूड व प्राचार्य बी.बी. सावंत (१९९५), महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास (१८१८ ते १९५०), कैलास पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती,औरंगाबाद.

२)आधुनिक भारताचा इतिहास : १८५७ ते १९२०, डॉ.सुमन वैदय व डॉ. शांता कोठेकर, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर.

३)इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडन्स, बिपिन चंद्र, मराठी अनुवाद : एम.व्ही.काळे.

४)डॉ. हरी नरके (२००६), 'महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ',डॉ. आंबेडकर, म. फुले आणि रा. शाहू चारित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन.

५) डॉ. किशोरकुमार गव्हाने व डॉ. एस. पी. शिंदे (२०१४), महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, प्रथमावृत्ती , औरंगाबाद.

Scanned with OKEN Scanner

डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान

प्रा.गीतांजली श. साळुंखे
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

1942 च्या क्रांती लढयाची पार्श्वभूमी :–

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात 1942 चे "चले जाव आंदोलन" हे निर्णायक आंदोलन ठरले. 7, 8 ऑगस्ट 1942 ला मुंबईच्या 'गवालिया टॅंक' मैदानावर अखिल भारतीय कॉंग्रेस कमिटीचे अधिवेशन झाले. त्यामध्ये चले जाव चा ठराव एकमताने मंजूर करण्यात आला. याच वेळी महात्मा गांधीजींनी संपूर्ण भारतीय जनतेला 'करेंगे या मरेंगे' हा अखेरचा संदेश दिला. या आंदोलनाने सर्व भारतीय जनता पेटून उठली. देशभरात सर्वत्र आगडोंब उसळला होता. लोक कायदे जुमेनासे झाले. मोठमोठया नेत्यांची धरपकड होत होती. मात्र गांधीजींचा स्फूर्तीदायक संदेश भारतीय शहरातील, गावातील, वाडीतील, झोपडीतील प्रत्येकाच्या मनाला भिडला.

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाच्या या आंदोलनामध्ये महाराष्ट्राने भारताचा खडग–हस्त या भुमिकेने कार्य केले. यातही ऐतिहासिक सातारा जिल्हयाने महत्वपूर्ण योगदान दिले. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्याचा वारसा लाभलेल्या या भूमितून अनेक क्रांतीकारी नेतृत्व पुढे आले. सनदशीर मार्गाने खेळलेली लढाई, सशस्त्र क्रांतीचे प्रयत्न आणि निःशस्त्र सत्याग्रह अशा सर्व प्रकारे आंदोलन पेटते ठेवत सातारा जिल्हयाने देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी एक इतिहास निर्माण केला.

देशातील अनेक मोठे नेते स्थानबध्द असतानाही सातारा जिल्हयात ही चळवळ लोकांच्या बळावर सुरुच राहिली. यामध्ये कराड मधून यशवंतराव चव्हाण, सांगलीतून वसंतदादा पाटील, कुंडल मधून क्रांतीसिंह नाना पाटील, जी.डी.बापू लाड , नाथाजी लाड, वाळव्यातून नागनाथ आण्णा नायकवडी, बेर्डे गुरुजी, बापूजी साळुंखे असे अनेक प्रमुख नेतृत्व या चळवळीतून पुढे आले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली खेडयापाडयातील अनेक तरुण या चळवळीत सामील झाले. जिल्हयामध्ये गुप्त स्वरुपात आंदोलन तीव्र करुन ब्रिटीशांना सळो की पळो करण्याच्या योजना आखल्या जायच्या. याच दरम्यान साता–यात क्रांतीसिंह नाना पाटील व त्यांचे सहकारी यांनी प्रतिसरकारची स्थापना केली. मोर्चे काढणे, रेल्वे स्टेशनवर हल्ले करणे, टेलिफोनचे खांब उखडणे, पूल पाडणे, पोष्टाच्या व्हॅन्स रोखणे अशा प्रकारे ते ब्रिटीश सरकारला हवालदिल करत होते.

भारतभर जेव्हा स्वातंत्र्य संग्रामाचे आंदोलन स्फोटक बनले होते, महात्मा गांधींच्या चले जाव च्या सिंह गर्जनेने देश पेटून उठला होता. देशाच्या कानाकोप–यातील अनेक तरुण–तरुणी आपली शाळा, कॉलेज, नोक–या सोडून या आंदोलनामध्ये सहभागी होत होते. तेव्हा बापूजी सोंडूर संस्थानामध्ये कार्यरत होते.

बापूजींचे सोंडूर संस्थानामधील कार्य :–

डॉ. आप्पासाहेब पवार हे शिवाजी विद्यापीठातील इतिहासतज्ञ प्राध्यापक. बापूजींचे गुरु. ते सोंडूरच्या घोरपडे राजघराण्याच्या इतिहास लेखनाचे काम करत होते. डॉ. पवारांनी सोंडूरमध्ये इतिहास संशोधनाचे प्राथमिक कार्य करण्यासाठी बापूजींना सांगितले. बापूजींनी ही जबाबदारी अत्यंत चोखपणे पार पाडली. बापूजींची ही उत्कृष्ठ कामगिरी पाहून सोंडूरचे महाराज यशवंतराव घोरपडे त्यांच्यावर खूश झाले. आपल्या पुत्रांकरिता बापूजींनी शिक्षकाचे काम करावे अशी इच्छा त्यांनी डॉ. पवारांच्याकडे प्रकट केली. महाराजांची इच्छा व गुरुची आज्ञा शिरसावंद्य मानून बापूजी राजपुत्रांना शिकवण्यासाठी तयार झाले.

बापूजींनी सोंडूर संस्थानचे राजगुरुपद स्विकारले. या संस्थानचे महाराज यशवंतराव घोरपडे यांचे चार पुत्र आणि एक कन्या अशा पाच भावंडांना बापूजी शिकवू लागले. ज्ञानदानाचे हे पवित्र कार्य सुरु असतानाच बापूजींचे मोठे बंधू परशुराम यांनी त्यांचा विवाह ठरविला. बेळगांवमधील प्रतिष्ठीत गृहस्थ नानासाहेब पाटील यांची सुस्वरुप, सुस्वभावी कन्या सुशीला हिच्यासोबत वयाच्या 21व्या वर्षी 15 डिसेंबर 1940 रोजी विवाह झाला. विवाहानंतर बापूजी सोंडूर संस्थानात परतले. काही दिवसानंतर सुशीलादेवी देखील सोंडूरला आल्या आणि उभयतांचा संसार तिथे सुरु झाला. बापूजी राजपुत्रांना शिकवण्याबरोबरच तेथील मराठी शाळेत देखील ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य करत होते.

सर्वकाही ठिकठाक चालले असताना स्वस्थ बसतील तर ते बापूजी कसले? बापूजींना सोंडूरचे हे सुखासीन आयुष्य टोचू लागले. त्यांच्यामधला राष्ट्रभक्त त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हता. संपूर्ण देश 1942च्या स्वातँय आंदोलनाने पेटून उठला होता. बापूजींच्यावर महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा प्रचंड पगडा होता. अशातच महात्मा गांधीजींनी ब्रिटींशांना 'चले जाव' चा आदेश दिला. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासातील हा निर्णायक लढा होता. एकीकडे बापूजी ज्ञानदानासारखे पवित्र कार्य करत होते, तर दुसरीकडे त्यांच्या मनातील राष्ट्रभक्ती उफाळून येत होती. मनाच्या या व्दिधा मनस्थितीमुळे बापूजी अस्वस्थ होते. बापूजींना अहोरात्र स्वातंत्र्य संग्रामाचा ध्यास लागला होता. असे म्हणतात की, मनी वसे ते स्वप्नी दिसे. बापूजींना स्वप्नातदेखील स्वातंत्र्य संग्रामाची चळवळ आणि महात्मा गांधी दिसू लागले. सरतेशेवटी बापूजींनी निर्णय घेतला आता इथे थांबायचे नाही. क्रांतीलढयात सामील व्हायचे. बापूजींनी आपल्या निर्णयाची कल्पना महाराज यशवंतरावांना दिली. महाराज यशवंतरावांची इच्छा होती की, बापूजींना आपल्या राजपुत्रांसोबत इंग्लंडला शिक्षणासाठी पाठवावे. मात्र महाराजांना बापूजींची प्रखर राष्ट्रभक्ती जाणवली होती. त्यामुळे बापूजींच्या राष्ट्रभावनेचा आदर करुन त्यांना जाण्याची परवानगी दिली.

बापूजींचे भूमिगत चळवळीतील कार्य :–

सोंडूरहून बापूजी आपल्या बिराडासह कोल्हापूरला परतले. सातारा जिल्हा हा क्रांतीकारकांचा बालेकिल्ला. या क्रांती लढयात क्रांतिसिंह नाना पाटील, यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील, नागनाथ नायकवडी, स्वामी रामानंद भारती, किसन वीर, बाबूराव कोकाटे, जी.डी.लाड, नाथाजी लाड, वाय.सी.पाटील, राजमतीबाई पाटील, इंदूमतीबाई पाटील आदी क्रांतीकारक कार्यरत होते. जिल्हयामध्ये सातारा, कराड, वाळवा, आमणापूर, कुंडल, शिराळा, पाटण, तासगांव, इस्लामपूर आदी अनेक क्रांती लढयाची प्रमुख केंद्रे होती.

बापूजी महाविद्यालयीन काळापासून नागनाथ नायकवडी यांचे मित्र होते. प्रिंन्स शिवाजी मराठा बोर्डीगमध्ये ते दोघेही एकत्र शिकत होते. त्याच काळात बापूजींच्यावर असणा–या गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव व राष्ट्रभक्ती सर्व मित्रांना

Scanned with OKEN Scanner

जाणवली होती. त्यामुळेच त्यांचे सर्व मित्र त्यांना बापूजी म्हणू लागले व तेव्हापासूनच गोविंदाचे बापूजी असे नामाभिधान झाले. या सर्व पार्श्वभूमीमुळे बापूजींनी नागनाथ नायकवडी यांच्या सोबत कांती लढयात सामील होण्याचे ठरवले.

बापूजींनी आपले बि–हाड वाळवा येथील पडवळवाडीत हलवले. पडवळवाडीत धोंडजी कोकाटे यांच्या वाडयातील एका खोलीत बापूजी सहकुटुंब रहात होते. तिथेच त्यांनी भूमिगत चळवळीचे छुपे कार्यालय सुरु केले. यावेळी प्रामुख्याने बापूजी या चळवळीचा पत्रव्यवहार पहाण्याचे कार्य करत होते. या दरम्यान सातारा जिल्हयात या चळवळीचे काम जोरात सुरु होते. ब्रिटीश सरकार यामुळे खुपच भडकले होते. कसेही करुन भूमिगतांना पकडायचेच असे धोरण ब्रिटीश सरकारने ठरवले होते. यासाठी सरकारने कासेगांवला पोलिसांची एक तुकडी आणून ठेवली होती. या तुकडीने एकदा बापूजी व त्यांचे सहकारी तात्या करंबेळकर, तुकाराम खोत आदींचा शिराळयात पाठलाग केला. मात्र बापूजी आणि त्यांचे सहकारी पोलिसांचा ससेमिरा चुकवून निसटले. आणि तेथून त्यांनी बेळगावला प्रयाण केले.

बेळगावला आल्यानंतर बापूजी आणि त्यांच्या सहका–यांनी बॅ.नाथ पै यांच्या बरोबर राष्ट्रीय कार्याला सुरुवात केली. बेळगावमध्ये अनेक ठिकाणी बॅ.नाथ पै, बापूजी व त्यांचे सहकारी यांनी गुप्त बैठका घेतल्या. तसेच बेळगांव ते ठाणापूर या भागात बॅ.नाथ पै व बापूजी यांची अनेक व्याख्याने झाली. बेळगावच्या एका सभेत बोलताना बॅ.नाथ पै म्हणाले "आज या ठिकाणी साता–यातील भूमिगत कार्यकर्ते व विद्यार्थी संघटनेचे प्रमुख बापूजी साळुंखे आलेले आहेत व स्वातंत्र्याचा उठाव करण्यासाठी ते अहर्निश प्रयत्न करत आहेत. " यावेळी बापूजींनी तिथे जोरदार भाषण केले. यावेळी तेथील अनेक तरुणांच्या मनावर या भाषणाचा चांगलाच परिणाम झाला. यातून कित्येक तरुणांनी स्वतःला स्वातंत्र्य चळवळीत झोकून दिले.

भूमिगत चळवळीत बापूजी काम करीत असताना महिनो न महिने पडवळवाडीत घरी जात नसत. त्यावेळी पत्नी सुशीलाबाई आपल्या सहा महिन्याच्या कन्येसोबत रहायच्या. भूमिगतांच्यासाठी निर्माण केलेल्या निधीमधून बापूजींना दरमहा 15 रुपये मानधन मिळायचे. या तुटपुंजा पैशात सुशीलाबाई आपले घर चालवायच्या. आधेमधे बापूजी कधीतरी घरी आलेच तर आपल्या भूमिगत सहका–यांसोबत पोलिसांचा ससेमिरा चुकवत रात्री अपरात्री यायचे. अशावेळी सुशीलाबाई वेळ काळाचा विचार न करता या सर्वांना स्वयंपाक करुन जेवू घालायच्या. अशा त–हेने सुशीलादेवी देखील आपल्या पतीच्या देशसेवेमध्ये सहभागी होत्या.

सातारा जिल्हा विद्यार्थी कॉंग्रेसची निर्मिती :–

1942च्या कांती लढयातील या भूमिगत कार्याबरोबरच बापूजींनी 1944–45 मध्ये सातारा जिल्हा विद्यार्थी कॉंग्रेस संघटनेची निर्मिती केली. या संघटनेची एक भव्य परिषद दि.12 व 13 मे 1945 रोजी कराड तालुक्यातील कापील या गावी झाली. या परिषदेसाठी सानेगुरुजी हे अध्यक्ष होते. या परिषदेमध्ये सातारा जिल्हयाच्या उत्थानाचे महत्वपूर्ण कार्य करणारे कर्मवीर भाउराव पाटील यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून त्यांना एक लाख रुपयाची थैली अर्पण करण्याचा ठराव मंजूर करण्यात आला. या कार्यासाठी गौरवनिधी संकलीत करण्यासाठी एक समिती निर्माण करण्यात आली. या समितीचे अध्यक्ष म्हणून बापूजींची एकमताने निवड झाली. त्या काळात एक लाख रुपयाचा निधी गोळा करणे ही बाब सोपी नव्हती. मात्र बापूजींनी आपल्या सहका–यांच्या सोबत अतिशय कष्टाने विविध संकटांचा सामना करत हा गौरवनिधी संकलित केला. हा गौरवनिधी कर्मवीरांना महात्मा गांधीजींच्या हस्ते अर्पण करावा अशी बापूजींची मनोमन इच्छा होती. तसा त्यांनी प्रयत्नही केला. मात्र भारत पाकिस्तानच्या फाळणीमुळे त्यांना त्यात यश आले नाही. बापूजींच्या खास आग्रहास्तव महात्मा गांधीजींनी कर्मवीर भाउरावांच्यासाठी स्वहस्ताक्षरातील एक संदेश लिहून दिला. 27 नोव्हेंबर 1948 रोजी हा गौरवनिधी साता–यामध्ये संत गाडगे महाराजांच्या हस्ते कर्मवीर आण्णांना गौरवपूर्ण समारंभामध्ये अर्पण करण्यात आला. याच दिवशी बापूजी रयत शिक्षण संस्थेच्या पवित्र ज्ञानदानाच्या सेवेत रुजू झाले व त्यांच्या जिवनातील एक नवीन अध्याय सुरु झाला.

सारांश :–

गांधी तव थोरवी जनमना भारवी
अहिंसा नि सत्य तुझे शांतीदूत
आहेत समर्थ जगाच्या हितार्थ...

बापूजींच्या या स्वरचित काव्यपंक्तीतून महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा त्यांच्यावर किती प्रभाव होता हेच दिसून येते. बापूजींच्या स्वातँयसंग्रामाच्या चळवळीतील महत्वपूर्ण योगदानासाठी भारत सरकारने स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून सन्मानपत्र देवून यथोचित गौरव केला. तर महाराष्ट्र शासनाने देखील त्यांच्या भूमिगत चळवळीतील कार्यासाठी सन्मानपत्र देवून गौरव केला आहे.

महाराष्ट्रातील समाजवादी पक्षाचे थोर नेते श्री.एस.एम.जोशी एका पत्रात बापूजींना म्हणतात " महाराष्ट्रातील आणि देशातील तरुण तुमच्याकडून ज्या ध्येयवादाची अपेक्षा करीत आहेत त्याची ध्वजा तुम्ही उंच फडकवत ठेवाल अशी मी आशा करतो".

सानेगुरुजी, आचार्य विनोबा भावे, प्राचार्य प्र.के.अत्रे यांच्या बरोबरच्या बापूजींच्या पत्रसंवादातून या थोर नेत्यांचा बापूजींच्या कार्यकर्तुत्वावर असणारा विश्वास जाणवतो. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर बापूजींनी शिक्षण क्षेत्रात निर्माण केलेल्या उत्तुंग कार्यातून या सर्व लोकांचा विश्वास किती सार्थ होता हे दाखवून दिले.

संदर्भ :–

- डॉ.गजानन सुर्वे, शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे ;व्यक्ती आणि कार्य, शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे षष्ठ्यब्दपूर्ती समिती प्रकाशन, 1981
- प्रा. डॉ.करिअप्पा खापरे, ज्ञानपंढरीचा वारकरी शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे, 2010
- संपादक प्राचार्य सुरेश पाटील, प्रा.तुकाराम पाटील, शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे, पारख प्रकाशन, 1992
- संपादक डॉ.शरद साळुंखे, पत्रात भेटणारे बापूजी, प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे
- प्रा.डॉ.बाबुराव गुरव, कांतीवीर नागनाथ आण्णा नायकवडी, लोकसंघर्ष प्रकाशन
- प्रा.डॉ.बाबुराव गुरव, उजळती प्रकाश रेषा ;भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ : विविध प्रवाह, 1999

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय समाजसुधारणा व संविधान निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

प्रा. चागे एच. व्हि.
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
विवेकानंद महाविद्यालय कोल्हापूर

प्रस्तावना :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जाते. भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत महत्वाचे योगदान बाबासाहेबांनी दिले आहे. भारतीय समाजातील विषमता दुर करण्यासाठी त्यांचे योगदान महत्वपुर्ण मानले जाते. बाबासाहेब एक क्रांतीकारी समाज सुधारक होते. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म 14 एप्रिल 1891 रोजी झाला. त्यांच्या घरची परिस्थिती प्रतिकुल असतांनाही त्यांच्या वडिलांची इच्छा मुलांना शिक्षण देण्याची होती. 1907 साली ते दहावीची परिक्षा पास झाले तर 1912 मध्ये बी. ए. झाले. कोलंबिया विद्यापीठ आणि लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्स या दोन्ही विद्यापीठातून डॉक्टरेट पदवी मिळविली. ते एक अर्थशास्त्र, समाजसुधारक, कायदे पंडीत, घटनातज्ञ, प्राध्यापक व मानवतावादी म्हणून त्यांची समाजात ओळख होती. इ. स. 1990 साली मरणोत्तर 'भारतरत्न' हा भारताचा सर्वोच्च नागरी पुरस्कार प्राप्त झाला.

भारतीय समाजात स्वातंत्र्य समता बंधुत्व आणि समान न्यायवर समाजाची बांधणी कशी करता येईल यासाठी त्यांनी चिंतन केले. त्याचे प्रतिबिंब भारतीय राज्यघटनेत दिसून येते.

भारतीय राज्यघटनेने स्विकारलेल्या संसदीय लोकशाहीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महत्वाचे योगदान आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अस्पृश्यतेचे चटके लहानपणा पासूनच बसत आले आहेत. इंग्लंडहून शिक्षण घेउन आल्यानंतर त्यांनी बडोदा संस्थानात नोकरी सुरू केली. त्यांना अस्पृश्य जातीमुळे नोकरीच्या ठिकाणी अपमानास्पद वागणूक मिळाली. त्यामुळे त्यांचे मन पेटून उठले म्हणून बाबासाहेबांनी नोकरीचा राजिनामा दिला व अस्पृश्यांच्या उध्दाराचे काम हाती घेतले.

संशोधन पध्दती :–

प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी दुय्यम स्त्रोतांचा आधार आला असून त्यासाठी प्रमुख्याने संदर्भ ग्रंथ वर्तमानपत्र, मासिके, इंटरनेट इत्यादींचा वापर केला आहे.

अध्ययनाचा उद्देश :–

1) भारतीय संविधान निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अभ्यासने.
2) समाजसुधरणेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अभ्यासने.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजसुधारणेसाठी योगदान :–

डॉ. बाबासाहेब एक अभ्यासू व्यक्तीमत्व होते. त्यांनी जगातील अनेक राज्यघटनेचा अभ्यास केला व भारतात सामाजिक न्याय प्रस्तावित करण्याचा प्रयत्न केला. बबसाहेबांना भारतीय समाजात धार्मिक व जातीय आधारावर जो भेदभाव केला जात आहे, तो मान्य नव्हता. जात व धर्माच्या नावाखाली काही लोकांना गुलामासारखी वागणूक दिली जात होती ही अयोग्य आहे. ती पध्दत नष्ट झाली पाहिजे. अस्पृश्यता हि भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत असत.

बहिष्कृत हितकारणी सभा :–

भारतीय समाजातील अस्पृश्यता व जातीव्यवस्था यामुळे भारतीय समाजात निर्माण झालेली विषमता नष्ट करण्यासाठी 20 जुलै 1924 रोजी बहिकृत हितकारणी सभेची स्थापना केली. या सभेची 'शिका संघटीत व्हा व संघर्ष करा' हे ब्रीद वाक्य होते. या संस्थेच्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी समजासुधारणा व शिक्षण यावर भर देवून दलित समाजात शिक्षण प्रसार केला. दलित प्रौढ व्यक्तींसाठी रात्रीच्या शाळा वाचणालय चालवण्यात आले. शिक्षणाच्या माध्यमातून दलीतांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे व त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारणे यासाठी प्रयत्न केला.

जाती व्यवस्थेतील विषमतेला विरोध वर्णव्यवस्थेतून जातीव्यवस्था निर्माण झाली. जाती व्यवस्थेचा आधार विषमता आणि उच्च निच्चता आहे. वरच्या जाती खालच्या जातीचे शोषण करतात. त्याच्यामते आंतर्विवाहमुळे जातीव्यवस्था मजबूत झाली आहे. जाती व्यवस्था हि मानवाच्या विकासाला मारक आहे. या व्यवस्थेमुळे समाजात विषमता संकुचितपणा वाढत जात आहे. त्यामुळे सामाजिक एकता व एकात्मतेला तडा जाण्याची शक्यता आहे. यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीय विषमता नष्ट करणे. समाजात न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केले आहे.

महाडचा सत्याग्रह :–

महाड गावातील तळे हे नगर पलिकेने ठराव करून सर्व जाती धर्माच्या लोकांसाठी खुले केले होते. परंतू वरिष्ठ जातीच्या लोकांची भितीने कनिष्ठ जातीतील लोक तलावात पाणी भरण्यासाठी जात नसत. या अन्यायाविरूध्द त्यांनी आपला हक्क मिळविण्यासाठी लोकांना संघटीत केले व 20 मार्च 1927 रोजी सत्याग्रह करून महाडये चवदार तळे अस्पृश्य लोकांसाठी खुले केले.

मनुस्मृतीचे दहन :–

मनुस्मृती या ग्रंथात जातीव्यवस्था व अस्पृश्यांसंबंधीचे निर्बंध यांचे समर्थन करून जाती व्यवस्था व सामाजिक विषमता यांना बळकटी देण्याचे काम केले होते. या ग्रंथांच्या माध्यमातून विषमता व उच्च नियतिचे समर्थन केले गेले होते. शुद्र

Scanned with OKEN Scanner

लोकांना गुलाम बनविण्याची व्यवस्था या ग्रंथात सांगितली होती. मानवा–मानवात भेदभाव निर्माण करण–या या ग्रंथाचे बाबासाहेबांनी 25 सप्टेंबर 1927 ला दहन केले.

काळाराम मंदिरात प्रवेश :–

हिंदु धर्मात उच्चवर्णीयांनी अस्पृश्य जातीतील लोकांना अनेक हक्कांपासून वंचित ठेवले होते. अस्पृश्य लोकांना मंदिरात प्रवेश दिला जात नव्हता. पुजाअर्चा करण्यास विरोध केला जात होतो या अन्याया विरोधात बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली इ. स. 1930 मध्ये रोजी नाशिक येथिल अनुयायींसह मंदिर प्रवेश केल्याने दलितांसाठी मंदिराची दरवाजे खुली करण्यात आली.

हिंदु कोड बिल :–

स्वातंत्र्योत्तर काळात कायदा मंत्री म्हणून त्यांनी कोडबिल तयार केले. या बिलाच्या माध्यमातून हिंदू कायद्याचे संहितीकरण करून सर्व हिंदुंना एकच कायदा लागू करावा. त्यात स्त्रीयांना समान हक्क देण्यात यावे महत्वाचे काम यात होते. हिंदु कोडबिलाचा मसुदा तयार करून बाबासाहेबांनी लोकसभेत मांडला पण हे मंजूर होवू शकले नाही. त्यामुळे बाबासाहेबांनी कायदा मंत्री पदाचा त्याग केला.

भारतीय संविधान निर्मितीतील योगदान

15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्यदिन पंतप्रधान पंडित जवारलाल नेहरू यांनी डॉ. आंबेडकरांना मंत्रिमंडळात सहभागी होण्यासाठी निमंत्रण दिले. हे निमंत्रण आंबेडकरांनी स्विकारले व ते प्रथम विधीमंत्री झाले. 29 ऑगस्ट 1947 रोजी एकमताने संविधन मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदी त्यांची निवड करण्यात आली. या समितीची जबाबदारी विशेष लक्ष देवून ते पार पाडत होते. मसुदा समितीने संविधानाचा प्रथम मसुदा 21 फेब्रुवारी 1948 संविधानसभेच्या अध्यक्षांना सादर केला. समितीने आपले कार्य सुरूच ठेवले आणि वेळोवेळी सुचविलेल्या संशोधनावर विचार केला. त्यानंतर हा मसुदा 4 नोव्हेंबर 1948 रोजी संविधान सभेपुढे चर्चेसाठी सादर करण्यात आला.

मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून जे काम बाबासाहेबांनी केले त्याची दखल संविधान निर्मात्री सभेने घेतली. संविधान मसुदा सादर झाल्यानंतर त्यावर बोलताना अनेक सदस्यांनी डॉ. बाबासाहेबांच्या कामाची प्रशंसा केली.

आंबेडकर हे संविधान सभेच्या दोन उपसमितीचे अध्यक्ष म्हणून काम केली. आंबेडकरांनी ज्या ज्या समित्यांवर काम केले त्या सर्व समितीतील त्यांचे कार्य खुपच उपयोगी होती. त्यांनी अभ्यासपुर्ण माहितीचा समितीच्या काम करत असताना उपयोग केला. बाबासाहेबांनी भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार करत असताना त्यांनी अनेक राज्यघटनेचा अभ्यास केला व त्यातुन भारतीय सामाजिक परिस्थितीनुसार कोणत्या गोष्टी आपण स्विकारणे आवश्यक आहे याचा विचार करून इतर देशातील राज्यघटनेतील तरतुदीचा स्विकार केला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक अभ्यासु व्यक्तीमत्व होते. म्हणूनच भारतीय राज्यघटना निर्मितीची मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी बाबासाहेबांकडे देण्यात आली होती.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजसुधारक होते. त्यांनी आपले विचारच मांडले आहे. असे नाही तर आपल्या विचारात्मक कृतीची जोड दिली आहे. तळागाळातील लोकांच्या दुःखाची जाणीव बाबासाहेबांना होती. त्यांनी जीवनभर आपले समाजसुधारण्याचे कार्य अविरतपणे केले. त्यांनी अस्पृश्यता, जातीभेद नष्ट करण्यासाठी भारतीय संविधान निर्माण करत असतानाच त्यांनी हया विषमतायुक्त समाजात समता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

त्यांच्या विचारांची छाप भारतीय राज्यघटनेतून व्यक्त होते. देशाला स्वातंत्र्य, समता यासाठी आदर्श मुल्य त्यांनी संविधानात टाकली ज्यामुळे समाजात समता व न्याय प्रस्थापित होईल हा त्यामागचा त्यांचा हेतू होतो. त्यांनी अस्पृश्यतेची जाणीव व सामाजिक विषमतेची जाणीव तळागाळातील लोकांना करून दिली आहे. भारतीय समाजात जातीव्यवस्थेने कशा प्रकारे मानवाला प्राण्यासारखे जीवन जगायला लावले आहे, हे आपल्या विचारांतून लोकांपर्यंत पोहचवले.

संदर्भ :–

1. धनंजय कीर– डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई प्रथमावृत्ती
2. अस्पृश्यता व सत्यागृहाची सिध्दी बहिष्कृत भारत– 15 नोव्हेंबर 1927
3. आंबेडकरी उर्जेचे नवक्षितीज संपा. विश्वजीत कांबळे प्रा. अरूण दसोडे विद्यार्थी– साहित्य प्रकाशन–यवतमाळ
4. हिंदू केंद्रविल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
5. http://jdattatray888.globalmarathi.com
6. मुकनायक हिंदू केंद्रबिल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सप्टेंबर 1920
7. डॉ. एस. एस. गाठाळ– महाराष्ट्रातील आंबेडकर चळवळीचा इतिहास

Scanned with OKEN Scanner

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक व सामाजिक चळवळीतील स्थान.

प्रा.यशवंत हरताळे
अर्थशास्त्र विभाग,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन म्हणजे मानव, समाज, शिक्षण, संघर्ष, आर्थिक, चळवळीचा एक रोमांचकारी इतिहास आहे असे म्हणता येईल. त्यांच्या जीवनाचे अनेक पैलू उलगडून पाहावयाचे झाले तर भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्य काळातील अनेक घडामोडींचा विचार करावा लागेल. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन हे परीपूर्ण आणि विकसीत झालेले बहिष्कृत समाज आणि दलीत चळवळीना वाहिलेले जीवन असे अनेक पुरावे सांगता येतील. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म 14 एप्रिल, 1891 मध्ये झाला. त्यांचे वडील रामजी आंबेडकर यांच्याकडूनच त्यांना गणित व इंग्रजीचे ज्ञान प्राप्त झाले होते. भीमरावाचे प्राथमिक शिक्षण सातारा येथे झाले व माध्यमिक शिक्षण एल्फिनस्टन हायस्कूल, मुंबई येथे झाले. तर महाविद्यालयीन शिक्षण बडोद्यास सयाजीराव गायकवाड यांच्या शिष्यवृत्तीतून पूर्ण झाले. पुढे राजर्षि शाहू छत्रपती यांनी दिलेल्या अर्थसहाय्यातून त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अॅन्ड पॉलिटीकल सायन्स मध्ये प्रवेश घेतला आणि त्याचवेळी बॅरिस्टरचा अभ्यास ही सुरु केला. 1921 मध्ये ते एमएस्सी झाले व 1922 मध्ये बॅरिस्टरीची पदवी घेतली. 1923 मध्ये द प्राब्लेम्स रुपी या त्याच्या प्रबंधास लंडन विद्यापीठाने त्यांना डॉक्टर ऑफ सायन्स ही पदवी बहाल केली. त्यानंतर त्यांनी भारतात येवून वकीली व्यवसायाबरोबर अस्पृश्यता निवारण चळवळीत स्वतःला झोकून दिले व बहिष्कृत हितकरणी सभेची स्थापना करुन महापरीवर्तनास सुरुवात केली. 1927 मध्ये बहिष्कृत भारत नावाचे पाक्षिक त्यांनी सुरु करुन अनेक चळवळीची योजना त्यांनी सुरु केल्या.

बाबासाहेबांच्या चळवळी : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1919 मध्ये साऊथ ब्युरो कमिशनपुढे अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्काची कैफियत मांडून त्यांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनाची सुरुवात केली. 1920 मध्ये अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना व्यासपीठ मिळवून देण्यासाठी त्यांनी मुकनायक नावाचे पाक्षिक सुरु केले. त्याच वर्षी नागपूर येथे भरलेल्या अस्पृश्यांच्या परिषदेत छत्रपती शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांना त्यांचा नेता लाभला आहे, अशा शब्दात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा गौरव केला होता. त्यावेळी टिळक युगाचा अस्त होवून गांधी युगाचा उदय होत होता.

1923 मध्ये भारतात येवून 1924 मध्ये त्यांनी अखिल भारतीय बहिष्कृत हितकरणी सभेची स्थापना केली. 1927 मध्ये डॉ.बाबासाहेबांनी महाड येथील चवदार तळ्यावर पाणी पिण्यासाठी सत्याग्रह केला व बाबासाहेबांनी पुन्हा एकदा महाड येथे सत्याग्रह करुन "मनुस्मृती"ची होळी केली होती. याच काळात बाबासाहेबानी सायमन कमिशन पुढे निवेदन देवून अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्काची मागणी केली होती. 1930 मध्ये नाशिक येथे काळाराम मंदीरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळावा म्हणून सत्याग्रह केला. पण हा सत्याग्रह केवळ मंदीर प्रवेशासाठी होता असे नव्हे तर 'आम्ही हिंदू आहोत' आम्हाला इतर हिंदू प्रमाणे हिंदूंच्या मंदीरात जाण्याचा अधिकार आहे अशी भुमिका होती.

त्यानंतर 26 सप्टेंबर 1932 रोजी महात्मा गांधी व डॉ.बाबासाहेब यांच्यामध्ये पुणे करार झाला. आणि डॉ.बाबासाहेबांनी स्वतंत्र मतदार संघ सोडून दिला. त्यावेळी महात्मा गांधीजींनी दलीतांच्या राखीव जागांची मागणी मान्य केली व डॉ.बाबासाहेबांनी हिंदूमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने हिंदू धर्म सोडून दिला पाहिजे ह्या विचाराने 1935 मध्ये धर्मांतराची घोषणा केली. "मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी मी हिंदू म्हणून मरणार नाही" अशी त्यांनी घोषणा केली. आणि सर्वत्र खळबळ माजली. केवळ बहिष्कृत समाजाचे राजकारण करण्यापेक्षा संपूर्ण शोषित वर्गाचे राजकारण करावे म्हणून डॉ.बाबासाहेबांनी 1936 मध्ये मजूर पक्षाची स्थापना केली. त्यातही त्यांना यश आले नाही. त्याचवेळी दुसऱ्या महायुद्धामुळे संपूर्ण देशात राजकारण बदलले होते. स्वातंत्र्याची चळवळ टोकाला पोहोचली होती. महात्मा गांधींनी 1942 मध्ये इंग्रजांचे विरुद्ध चले जाव ची घोषणा केली होती. संपूर्ण देश चळवळमय बनला होता आणि देशाला स्वातंत्र्य मिळाले तर संपूर्ण सत्ता हिंदूंच्या हातात जाईल म्हणून सर्व दलित नेते एकत्र येवून 1942 मध्ये शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशनची स्थापना केली.आणि 1947 मध्ये भारत स्वतंत्र झाला आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्याकडे घटना समितीचे अध्यक्षपद आले. त्यांनी बरेच परीश्रम घेवून सर्व देशासाठी भारताची घटना तयार केली. म्हणून त्यांना "भारतीय घटनेचे शिल्पकार" म्हणतात. त्यानंतर दलितांवर अन्याय, अत्याचार थांबले नाहीत म्हणून डॉ.बाबासाहेबांनी सदर हिंदू कोड बिल मंजूर झाले नाही म्हणून त्यांनी त्यांच्या मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला व डॉ.बाबासाहेबांनी आपल्या लाखो अनुयायांसह 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी "बौद्ध धम्मा"ची दिक्षा घेतली. त्यानंतर लगेच 6 डिसेंबर 1956 रोजी भगवान बुद्ध चरणी त्यांचे महानिर्वाण झाले व त्यांना मरणोत्तर 1990 मध्ये भारतातील परमोच्च अशा "भारतरत्न" या पदवीने सन्मानित करण्यात आले.

डॉ.बाबासाहेबांनी सर्व देशाचा व समाजाचा विचार मांडण्यासाठी त्यांनी त्यांच्या पीएच.डी. साठी जो प्रबंध सादर केला होता तो प्रबंध म्हणजे "द इव्होल्यूशन ऑफ प्रोव्हिन्सियल फायनान्स इन ब्रिटीश इंडिया" हा प्रबंध 1925 मध्ये मांडून त्यातून त्यांनी त्यांचे आर्थिक विचार स्पष्ट केले होते.

डॉ.बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक पत्रके, मासिके यामधून ही त्यांचे आर्थिक विचार प्रकट झाली होतेच पण त्यांच्या प्रबंधातून जे आर्थिक विचार मांडले ते पुढील प्रमाणे,–

1) शेती विषयक विचार :– डॉ.बाबासाहेबांनी आर्थिक विचारांच्या दूरदृष्टीने विचार करुन शेती विषयक विचार मांडताना शेतीचे तुकडीकरण, धारण क्षेत्र, उत्पादकता शेतीच्या औद्योगिककरणाचे विचार मांडून आर्थिक परिस्थिती वाढावी असा विचार मांडण्यात आला होता. यामध्ये जमिन, महसूल, सामुदायिक शेती, महार वतन शेती ही वतनदारी रदद करुन रयतवारी शेती चालू केली.

2) चलन विषयक विचार :– चलन विषयक विचार व्यक्त करीत असतांना डॉ.बाबासाहेबांनी ब्रिटीशांच्या काळातील सुवर्ण चलनी पद्धत बंद करुन भारतीय रचने प्रमाणे व्यवहार व्हावेत यासाठी त्यांनी 1925 मध्ये 'द प्रॉब्लेम्स ऑफ रुपी' हा प्रबंध मांडला, तर 1947 मध्ये 'हिस्ट्री ऑफ इंडियन करन्सी अॅन्ड बॅकिंग' असे विषय मांडून भारतासाठी आदर्श चलन पद्धती मांडली होती. त्यासाठी स्वातंत्र्यानंतर देशाची मध्यवर्ती बँक स्थापन करुन सुवर्ण परीमाण चलन पद्धती बंद करुन नाणी व नोटांचे उद्रेक वाढविण्यात डॉ.बाबासाहेबांचे विचार व केन्सचे विचार प्रभावी ठरले होते.

3) सार्वजनिक उत्पन्न व खर्च :– डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी एम.ए. च्या पदवी साठी "अॅडमिनिस्ट्रेशन अॅन्ड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी" हा शोध निबंध मांडून त्यांनी देशातील उत्पन्न व खर्चाचा विचार करुन देशाचे प्रशासन व वित्त व्यवस्था यामध्ये समानता प्रस्थापित करुन देशातील लाभप्रदता वाढविण्याचे दृष्टीने विचार मांडले होते.

4) सार्वजनिक आर्थिक विचार :– देशाच्या अर्थनितीमध्ये विकास साध्य करण्यासाठी मांडलेले नियम व अटी यांचे पालन सर्वांना समान झाले पाहिजे होते. ते होवू शकत नाही म्हणून डॉ.बाबासाहेबांनी जाती व्यवस्था व श्रमिकांची विभागणीझाल्यामुळे भारताचा विकास होवू शकला नाही असे म्हटले होते. तर अस्पृश्यता एक आर्थिक पिळवणूक असा विचार मांडणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे एक पहिलेच विचारवंत होते आणि विकासासाठी अर्थनिती हा सर्वोत्तम मार्ग आहे हे डॉ.बाबासाहेबांनी 'द स्टेटस् अॅन्ड मायनॉरीटीज' या ग्रंथात मांडले होते. असे काही सार्वत्रिक स्वरुपाचे आर्थिक विचार देशाच्या विकासासाठी मांडले होते.

5) देशाच्या आर्थिक बाबीमध्ये राज्य संस्थेचा प्रभावी हस्तक्षेप हवा कारण लोकशाही रचनेमध्ये व मिश्र अर्थव्यवस्थेमध्ये योग्य ती सार्वजनिक उद्दीष्ट्ये साध्य करण्यासाठी प्रभावी शासन व्यवस्थाच योग्य ते काम करु शकते असे त्यांचे मत होते. म्हणून त्यांनी आर्थिक बाबींमध्ये सरकारी संस्थांचा सहभाग असावा असे विचार मांडले.

Scanned with OKEN Scanner

6) आर्थिक नियोजनामुळे गरीबांच्या आर्थिक हितसंबंधाची काळजी घेण्यासाठी व त्यांचा विकास घडवून आणण्यासाठी योग्य ती नियोजन व्यवस्था असणे हे सर्वांच्या हिताचे ठरणार आहे म्हणून डॉ.बाबासाहेबांनी आर्थिक नियोजन हा सर्वांच्याच विकासाचा एक महत्वाचा मार्ग आहे असे सांगितले होते.

7) महात्मा गांधी व डॉ.आंबेडकर यांनी खाजगी उद्योजक हे मक्तेदार म्हणून कार्य करीत असतील तर त्यांच्या आर्थिक व्यवहारावर व अनिर्बंध व्यवसायवर स्वातंत्र्योत्तर काळात निर्बंध घातले पाहिजेत, अन्यथा विषमता वाढण्यास हातभार लागेल म्हणून निर्बंध असावेत.

8) मुख्य उद्योगधंदे राज्याच्या मालकीचे असावेत आणि ते उद्योग राज्य किंवा शासनाने स्थापन केलेल्या भांडवलाद्वारे चालविले पाहिजेत म्हणजेच सर्व उद्योगधंद्यामध्ये समता, न्याय व बंधुत्व व सहकार प्रस्थापित होवून आर्थिक विकासास चालना मिळू शकेल म्हणून डॉ.बाबासाहेबांनी देशाच्या विकासाचे जे मुख्य उद्योग आहेत ते सरकारच्या मालकीचे असावेत असे म्हंटले होते व त्यामुळे आर्थिक विकासाला स्थान मिळेल.

9) शेतीचे सामुदायिकीकरण केल्याने, सर्वांनी एकत्र येवून काम करावे, त्यामध्ये जात, धर्म, लिंग, भेद असू नये यासाठी शेतीचे सामुदायिकीकरण झाले तरच उत्पन्न अधिक प्रमाणात वाढण्यास मदत होईल.

10) शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, घर बांधणी इत्यादी सामाजिक सेवांवर अधिक शासकीय खर्चाचा पुरस्कार केला तर शासनाच्या अधिपत्याखाली या सर्व सेवांचा विकास होण्यास व आर्थिक विकास होण्यास मदत होवू शकेल.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार हे समाज सुधारणा व अनंत पैलुंचा सामाजिक योद्धा म्हणून त्यांचे कार्य अतुलनीय आहे. त्यामध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय संविधान, पत्रकारीता, राष्ट्रवाद इ. विषयाचे सखोल चिंतन व प्रत्यक्ष कृती करुन त्यांनी सामाजिक चवळीत परीवर्तन केले आहे. अशा विविध सामाजिक चळवळीचे कार्य पुढील प्रमाणे मांडले आहे,–

1) शिक्षण विषयक विचार :– शिक्षण हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग असून ते मानवी जीवनाचे दुधारी शस्त्र आहे असे त्यांनी आपल्या चळवळीत म्हंटले आहे. त्यासाठी डॉ.बाबासाहेबांनी 1945 मध्ये पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली, तर 1946 मध्ये मुंबई येथे सिद्धार्थ 1950 मध्ये मिलींद महाविद्यालय, या शिक्षण संस्थां विषयी सांगताना त्यांचे धोरण केवळ शिक्षण नसून भारतातबौद्धिक, नैतिक, सामाजिक, लोकशाहीतील व समाजातील सर्व स्तराचा विकासझाला पाहिजे. त्यातून सर्व घटकांनी विविध विषयातून शिक्षण घेवून शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा हा मुलमंत्र देवून शिक्षण विषयक चळवळ उभी केली होती.

2) कामगार विषयक चळवळ :– कामगार हा सहकारी चळवळीतील व समाजातील महत्वाचा घटक आहे. 1942 च्या चळवळीमध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी व्हॉईसरॉय जनरलच्या मंत्रिमंडळात कामगार मंत्री म्हणून काम केले होते. त्यावेळी कामगारांच्या कामाचे तास, पेन्शन, बोनस, विमा व्यवस्था, आठवडा सुट्टी व कामगारांना संघटनांचे महत्व, महिला कामगारांना बाळंतपणाची रजा, महीला व पुरुष यांना समान वेतन अशी अनेक कार्ये त्यांनी केली होती. तसेच भांडवलदार व सत्ताधारी यांच्यातील संबंधामुळे विषयमता वाढीस लागू नये यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले होते.

3) महिला विषयक सामाजिक चळवळ :– महिलांच्या शिक्षणामुळे कुटुंब विकसीत होते. मुलांना नैतिक वळण लागते. महिलांना कपडे आणि दागिने यापेक्षा गुणवत्ता महत्त्वाची आहे असे डॉ.बाबासाहेबांनी महिलांच्या समस्या विषयक चळवळीचे विश्लेषण करताना सांगितले होते. स्त्री–पुरुष समानतेसाठी हिंदू कोड बिल त्यांनी तयार केले होते. पण हे बिल पास होवू शकले नाही. म्हणून डॉ.बाबासाहेबांनी त्यांच्या पदाचा राजीनामा दिला होता. नंतर मात्र महिलां विषयक अनेक कायदे करण्यात आले. त्यामुळे विविध क्षेत्रात महिलांना पदार्पण करता येवू लागले.

4) शेती व जल व्यवस्थापन :– शेती हा भारताच्या विकासाचा कणा समजला जातो म्हणून शेतीसाठी आवश्यक असलेले पाणी, विज, शेती उत्पादकता, शेतमाल हमी किंमत, याविषयी डॉ.बाबासाहेबांनी त्यांचे शेती विषयक सर्व घटकांचे योग्य व्यवस्थापन व नियोजन साध्य झाले पाहिजे असे मत व्यक्त केले होते.

5) राष्ट्रीय एकात्मते विषयी चळवळ :– मी एक भारतीय आहे आणि अंतिमतः भारतीयच राहणार आहे. एक व्यक्ती एक मत एक नागरीकत्व, एक न्याय ह्या प्रकियेमुळे डॉ.बाबासाहेबांनी राष्ट्रीय एकात्मतेला प्राधान्य दिले होते. भारतात 6500 जाती, 1144 भाषा, प्रांत, पंथ ह्यांना एकत्र बांधण्याचे काम डॉ.बाबासाहेबांनी या राष्ट्रीय एकात्मतेच्या चळवळीतून मांडण्याचा प्रयत्न केला होता.

6) संविधान विषयक चळवळ :– संविधानातील मुल्य स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, न्याय, विज्ञाननिष्ठा, कर्तव्यनिष्ठा, सदाचार, धर्मनिरपेक्षता, अहिंसा, सर्व समावेशकता, सहिष्णूता इत्यादी मानवी मुल्ये संविधानात दिसून येतात. त्यामुळे मानवी समाजात कल्याण, आत्मसन्मान, राष्ट्रविकास ही मुल्ये रुजविणे व कर्तव्यदक्ष नागरीक निर्माण करणे हे एक आव्हान आहे. त्यासाठी डॉ.बाबासाहेबांनी लोकशाही समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. हे या संविधानातून त्यांनी स्पष्ट केले होते.

7) पत्रकारीता चळवळ :– कोणतीही चळवळ विकसीत व्हावयाची असेल तर तिला वर्तमानपत्राची आवश्यकता असते त्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी, वंचित वर्गासाठी, बहिष्कृत व्यक्तींच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी व भावी पिढीतील यशस्वी नागरीक घडविण्यासाठी त्यांनी अनेक वृत्तपत्रे स्थापन केली होती. त्यामध्ये मुकनायक 1920, बहिष्कृत भारत 1927, जनता 1930, प्रक्षुब्ध भारत 1956 ही वृत्तपत्रे सुरु करुन पत्रकारीता चळवळ उभारली होती. त्यातून समतेची व षिक्षणाची कास सर्वसामान्य व्यक्तींनी सोडू नये असे सांगितले होते.

8) जाती व्यवस्था :–व्यक्ती एखाद्या जातीत जन्माला येते, तो तीचा दोष नाही. जात ही जन्मावर आधारीत असते. त्यामुळे व्यक्तीला बदलात येत नाही. ती बदलण्यासाठी डॉ.बाबासाहेबांनी चळवळी करुन मनुस्मृतीचे दहन करुन काळाराम मंदीर प्रवेश व अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी संविधानात अनुच्छेद 7 चा समावेश केला होता. त्यामुळे जाती व्यवस्थेचे प्रमाण कमी होवून समाजातील मानव हा मानवच आहे हे या वाक्यातून दिसून येत होते. या पद्धतीने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक सामाजिक चळवळी उभ्या करुन माणसाला माणूस म्हणून जगण्याची देणगी दिली आहे.

सारांश : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आर्थिक आणि सामाजिक चळवळीचे विश्लेषण करताना मानवाला समता, न्याय, बंधुत्व, जात, धर्म, लिंग, भेद न मानता देशात जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक मानवाने स्वतःहून मानवासारखे जीवन जगावे. स्वतःचा आत्मसन्मान, सामाजिक प्रेरणा, भावना, मन, शांती, उत्कर्ष या मुल्यांचा जप करुन समाज व राष्ट्रनिष्ठा बाळगावी. त्यातूनच प्रत्येक व्यक्तीचा आर्थिक व सामाजिक विकास होण्यास मदत होते. त्या मदतीसाठी व राष्ट्रप्रेमापोटी डॉ.बाबासाहेबांनी एका बाजूला आर्थिक चळवळ तर दुसऱ्या बाजूला सामाजिक चळवळ उभी करुन अनेक मुल्यांची जपणूक करा, शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा, अन्याया विरुद्ध पेटून उठा आणि एकात्मता, बंधुत्व ही तत्वे एकमेकाला सहकार्य करुन आर्थिक विकासाची बिजे मनामनामध्ये रुजविण्याचा प्रयत्न करा अशी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाला एक समृद्धीचे वरदान दिले होते.

संदर्भ :

1) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व दलीत चळवळ एक मागोवा– संपादक रमेश चव्हाण, कोथरुड, पुणे–62, प्रथम आवृत्ती–2012.
2) आर्थिक विचाराचा इतिहास– संपादक, प्रो. जे. एफ. पाटील, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती 2016 Code No P 6003.
3) An International Multi-Disciplinary Quarterly Research Journal, January month 2019, Volum- VIII, ISSN 2277-5730, Author Asst. Prof. V. S. Hatole, Ajanta Prakashan, Aurangabad (MS)
4) देवरे विसपुते व निकुंभ ठाकरे, आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, प्रशांत पब्लीकेशन, पुणे–2.
5) राष्ट्र उभारणीत डॉ.आंबेडकरांचे योगदान, डॉ.सुखदेव थोरात, दैनिक लोकसत्ता दि.7 डिसेंबर 2018 चा लेख.
6) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक आणि सद्य स्थिती, डॉ.विलास आढाव, दै.सम्राट जयंती विशेषांक मधील 2017 चा लेख.पान 57 ते 61.
7) लोकराज्य एप्रिल, 2016.

Scanned with OKEN Scanner

राष्ट्र निर्माण में "राष्ट्रीय–सांस्कृतिक काव्यधारा" की भूमिका

डॉ. आरिफ शौकत महात
सहायक प्राध्यापक,
विवेकानंद महाविद्यालय,(स्वायत्त) कोल्हापुर।
मो. नं. 9860857089
ई मेल – drmahatas@gmail.com

राष्ट्रीयता की भावना हिंदी साहित्य में आदिकाल से परिलक्षित होती है। आदिकालीन रासो साहित्य में राष्ट्रीय भावना उजागर हुई है, परंतु यह राष्ट्रीय भावना संकुचित थी। राष्ट्र अखंड भारत के रूप में नहीं बल्कि प्रादेशिक स्वरूप में था। सन् 1857 के स्वातंत्रता संग्राम के दौरान उभरी राष्ट्रीयता अखंड भारत के रूप में व्यक्त हुई है। वास्तविक रूप में अंग्रेजी दासता में भारतियों की राष्ट्रीयता का विकास पूर्ण रूप में हुआ। हिंदी साहित्य में भारतेंदु युग से राष्ट्रीय भावना दिखाई देती है, लेकिन यह राष्ट्रीयता का प्रारंभिक स्वरूप था। वस्तुतः गांधी जी के नेतृत्व के दौरान राष्ट्रीय भावना का पूर्ण विकास दिखाई देता है। इस भावना को प्रभावी बनाने में और विकसित करने में तत्कालिन राजनीतिक एवं सामाजिक परिस्थितियों की अहम भूमिका रही।

भारतेंदु और दविवेदी कालिन कविता में राष्ट्रीयता का स्वर सुनाई देता है। सन् 1918 से छायावादी कविता का दौर शुरू हुआ, लेकिन इस वैयक्तिक कविता के साथ–साथ राष्ट्रीयता की भावना से ओतप्रोत कविता लिखी गई जिसे राष्ट्रीय–सांस्कृतिक काव्यधारा के रूप में पहचान मिली। इस धारा की कवियों में माखनलाल चतुर्वेदी, बालकृष्ण शर्मा 'नविन', जगन्नाथ प्रसाद 'मिलिंद', सुभद्राकुमारी चौहान, सोहनलाल दविवेदी, दिनकर, उदयशंकर भट्ट, उपेन्द्रनाथ अश्क आदि कवि प्रमुख हैं। इन कवियों ने राष्ट्रीयता के स्वर को अपनी कविताओं में शब्दबद्ध किया। माखनलाल चतुर्वेदी तो हिंदी साहित्य में "एक भारतिय आत्मा" के उपनाम से ही परिचित हैं। उनकी कविताओं में देश के प्रति असिम भावना दिखाई देती है। देश के प्रति जनसामान्य में आत्म बलिदान की भावना को जागृत करने का काम इन्होंने किया। जगन्नाथ प्रसाद 'मिलिंद' जी ने दलित, शोषित, मजदूर, किसान आदियों के जीवन का मार्मिक चित्रण कर देश में नवजागरण एवं नवनिर्माण का संदेश दिया। सुभद्राकुमारी चौहान जी ने अतित गौरव वर्णन कर देश के लिए वीर मरण प्राप्त झांशी की राणी का स्मरण कर वर्तमान युवा में देशप्रेम को जागृत करने का सफल प्रयास किया।

इन कवियों की प्रेरना के केंद्रबिंदु अनेक रहें। तत्कालिन समय में "अँग्रेजी राज में जन जीवन पिसा जा रहा था और मनुष्य की जन्मसिद्ध स्वातंत्र्येच्छा घुट रही थी। देश की विपन्नावस्था और स्वातंत्र्येच्छा राष्ट्रीय कविता की मूल प्रेरणा है। इस भावना को प्रभावित करनेवाले दो विचारधाराएँ प्रथम महायुद्ध के बाद प्रकट हुई। एक गांधीवाद, दो साम्यवाद। अपनी प्रवृत्ति में गांधीवाद और साम्यवाद एक दूसरे के भिन्न हैं। गांधीवाद आध्यात्मिकता, सहिष्णुता, सत्याग्रह, अहिंसा आदि बातों पर बल देता है, जब कि साम्यवाद साधनशुचिता की चिंता नहीं करता। परंतु पराधीनता में दोनों का लक्ष्य एक ही था आवैर वह था, स्वतंत्रता की प्राप्ति। इसलिए राष्ट्रीय भावना के विकास में इन दोनों विचार–धाराओं की सहायता मिली।" [1] स्पष्ट रूप में परातंत्र की बेड़ियों की आजादी के साथ इन कवियों की कविता राष्ट्र के विकास पथ पर अग्रेसित नजर आती है। इन्होंने नव राष्ट्र निर्माण की भूमिका भी अपनी कविताओं में उजागर की, जिसमें स्वतंत्रता, समता, बंधुता, एकता के साथ राष्ट्र के नव निर्माण का स्वर सुनाई देता है।

स्वतंत्रता :–

भारतीय जनता अब पूरी तरह से अँग्रेजी शासन की गुलामी से निजात पाना चाहती थी। देश में चल रहा राजनीतिक एवं सामाजिक नवजागरण इनमें लड़ने की हिम्मत जुटा रहा था। इन कवियों ने इनकी इन भावना को हवा देने का कार्य बखूबी किया। देश के प्रति मर मिटने की भावना को जागृत करने का कार्य किया। माखनलाल चतुर्वेदी अपनी कविता "पुष्प की अभिलाषा" के माध्यम से नवयुवकों में देश के लिए आत्म बलिदान की भावना को जगाने का प्रयास करते हैं –

" चाह नहीं मैं सुरबाला के / गहनों में गूँथा जाउँ
चाह नहीं, प्रेमी–माला में / बिंध प्यारी को ललचाउँ
चाह नहीं, सम्राटों के शव / पर हे हरि, डाला जाउँ
चाह नहीं, देवों के सिर पर / चढूँ भाग्य पर इठलाउँ
मुझे तोड़ लेना वनमाली / उस पथ पर देना फेंक
मातृभूमि पर शीश चढ़ाने / जिस पथ जावें विर अनेंक"

इस कविता ने वैचारिक क्रांति की। देश के हर वर्ग में राष्ट्रप्रेम की भावना को विकसित किया और देश के लिए आत्म बलिदान की इच्छा को हर दिल में अंकुरित किया।

सुभद्राकुमारी चौहान जी ने झांसी की रानी का स्मरण करते हुए सिर्फ युवाओं में नहीं तो देश के युवतियों, स्त्रियों में देशप्रेम का अलख जगाया। उनकी "खूब लड़ी मर्दानी वो तो झांसी वाली रानी थी" कविता आज भी नसों में देशप्रेम की ज्वाला प्रवाहित करती है। वास्तविकता में देश के प्रति इलिदान की भावना इस दौर की कविता की मुखर वाणी बन गई। मैथिलिशरण गुप्त लिखते हैं –

"स्वतंत्रता के अर्थ हमारे
निकट कौनसा मूल्य महान?

Scanned with OKEN Scanner

धन क्या, यह जीवन भी अपना,
क्र दे हम उस पर बलिदान ''

इस काल की कविता ने राष्ट्र की वंदना भी की है। जयशंकर प्रसाद की कविता ''अरुण यह मधुमय देश हमारा'' में राष्ट्रीवाद का व्यापक रूप देखने मिलता है।

यह वह दौर था जहाँ गांधीवाद के साथ राष्ट्रीय राजनीति में क्रांतिकारी दल भी अग्रेसित था। भगत सिंह, सुखदेव एवं राजगुरू के बलिदान ने क्रांति की भावना को प्रज्वलित किया था। नविन जी ''विप्लव गायन'' कविता द्वारा क्रांति की ज्वाला को और मजबूत करते हैं –

'' कवि कुछ ऐसी तान सुनाओ
जिससे उथल पुथल मच जाए
एक हिलोर इधर से आए
एक हिलोर उधर से आए'' [2]

कवि सुमन स्वतंत्रता आंदोलन को विप्लव पर्व मानते हैं। कुल मिलाकर इस दौर की कविता देश को परातंत्र की बेड़ियों से आजाद कराने के लिए देशवासियों में राष्ट्रप्रेम की भावना को जागृत करने में सफल हुई है।

समता,बंधुता एवं एकता की भावना :–

इन कवियों ने राष्ट्र की भलाई के लिए समता,बंधुता एवं एकता के महत्त्व को पहचाना और इसे अपनी कविता का विषय बनाया। देश में बसनेवाले विभिन्न धर्म, जात, संप्रदाय आदि में एकता एवं बंधुता की भावना को प्रवाहित किया। हिंदू–मुस्लिम की विनाशकारी फुट, छूआछूत आदि से ये कवि तिलमिला उठते। शिवमंगलसिंह 'सुमन' जी ने भेदाभेद मिटाकर मानवता का संदेश अपनी कविता में दिया है –

''छोटें–मोटे मतभेदों को गंगाजी में बोरो
विश्व–शांति के अभिमानों का हम तो दम भरते हैं,
जाति–वर्ग की छोटी–मोटी दीवारों को तोड़ो
मसनवता का फार्म बनेगा, गोडो, मिट्टी गोडो''

इनकी ये कविता आज भी उतनी ही प्रासंगिक लगती है। इन कवियों ने छूआछूत और वर्ण व्यवस्था को देश, समाज और मानवता के लिए हानीकारक माना। माखनलाल चतुर्वेदी जी ने तो इस समाज व्यवस्था से पीड़ित समुदाय को विद्रोह करने की सलाह दी है। इन कवियों ने देशहित सिर्फ वर्तमान परिप्रेक्ष्य में न देखकर भविष्य के संदर्भ में भी देखा। इसी खातीर इन्होंने देश की भलाई के खातीर समता,बंधुता एवं एकता की भावना को मुखर वाणी दी। क्योंकि वे जानते थे विविधता के मोतियों से भरे इस देश को एक सूत्र में पिरोने का काम समता,बंधुता एवं एकता की डोर ही कर सकती है।

नवराष्ट्र का निर्माण :–

इन कवियों का लक्ष्य तत्कालीन अँग्रेजी सत्ता के गुलामी के खात्में का भले ही था लेकिन ये जानते थे, कि अँग्रेजी गुलामी के खात्में के साथ सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक कटुता को मिटाना भी जरूरी है। वो आजादी के साथ नवराष्ट्र के निर्माण की भूमिका भी अपने कविताओं में व्यक्त करते हैं। जिन कारणों से हम गुलाम बने वही कमजोरियाँ वो स्वतंत्र भारत में नहीं चाहते थे। यही कारण है कि सामाजिक, धार्मिक भेदभाव को दूर करने को वो प्राथमिकता देते थे। शिवमंगलसिंह 'सुमन' नए राष्ट्र का स्वप्न देखते हुए कहते हैं –

''सामूहिक खेती होगी अब
सामूहिक श्रमदान,
– – – – – –
शांति प्रेम संबोधि वृक्ष
फिर भारत में पनपा लो
– – – – – –
नई फसल बोने का दिन है
ज्योति बीज बिखराओ,
नया मोड़ इतिहास ले रहा,
आगे कदम बढ़ाओ।''

निष्कर्षतः कह सकते हैं कि देश की स्वतंत्रता में राष्ट्रीय–सांस्कृतिक काव्यधारा के कवियों ने अपना योगदान देने के साथ नवराष्ट्र के निर्माण की बात कही है। ये सिर्फ बात कर कर नहीं रुकते बल्कि नवराष्ट्र की संकल्पना को व्यक्त करते हुए समता, बंधुता एवं एकता के महत्त्व को उजागर करते हैं। साथ ही सामाजिक न्याय की भूमिका स्पष्ट करते हैं।

संदर्भ ग्रंथ :

1. डॉ. सुधाकर गोकाककर – आधुनिक हिंदी कविता, पृष्ठ क्र. 93
2. कविता कोश 'नविन' – गुगल

Scanned with OKEN Scanner

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे : शिक्षणाचा दिपस्तंभ

डॉ. प्रा. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे
श्री. स्वामी विवेकानंद संस्था, कोल्हापूर

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था कोल्हापूर चे संकल्पक संस्थापक कार्याध्यक्ष शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे उर्फ गोविंद ज्ञानोजी साळुंखे होय.सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यातील रामापूर या छोट्या खेड्यात परमपूज्य बापूजी ९ जून १९१५ रोजी या महापुरुषाचा जन्म झाला. बालपणीच मातृ-पितृ छत्र हरपले. पण या महापुरुषाने निराधारांना आधार देऊन, बहुजनांच्या शिक्षणाचे दालन खुले करुन, आपले संपूर्ण जीवन व्यतीत केलं.

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार हे ब्रीद वाक्य म्हणजेच बापूजींच्या आदर्श चरित्राचे आणि सुसंस्कार मनाचे प्रतिक आहे. सुसंस्कार म्हणजे मानवी आत्मा. त्यामुळे हा आत्मा संस्कारशील बनवण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार महत्त्वाचा आहे. चांगल्या गोष्टी आत्मसात करणे म्हणजे सुसंस्कार होय. बापूजींच्या या ब्रीद वाक्यावरुन त्यांची दूरदृष्टी आणि एकविसाव्या शतकाकडील वाटचाल लक्षात येते. शतकानुशतके दारिद्रय आणि अज्ञानाच्या अंधळारात चाचपडणाऱ्या या बंधू-भगिनींच्या घरा-घरात ज्ञानाचा दीप प्रज्वलीत करुन अज्ञानाचा भयाण अंधकार नष्ट करुन सुसंस्काराचा ज्ञानभास्कर याने त्यांचे जीवन प्रकाशमय होईल. यासाठीच शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी रोजी-रोटीला महाग झालेल्या दुर्गम-डोंगरी भागात मातीतच पिढ्यान् पिढ्या खपणाऱ्या शेतकरी-शेतमजूरांच्या मुला-मुलांसाठी, बहुजन भूमी पुत्रांच्या मुलांना शिक्षण देण्यासाठी, आदिवासी, निरक्षित ग्रामीण भागातील बहुजन गरीब कुटुंबातील मुले-मुली, मध्यमवर्गीय आणि मागासवर्गीय मुला-मुलींना शिक्षण मिळावे हाच उद्देश समोर ठेवून १९५५ मध्ये श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची स्थापना करण्यात आली. तर त्यांनी शिक्षणप्रसारासाठी आदिवासी, डोंगरी, दुष्काळी क्षेत्र हे कार्यक्षेत्र निवडले.

श्री. आर. डी. पाटील यांनी सर्वप्रथम गोविंदरावांचे 'बापूजी' असे नामविधान केले. आणि तेव्हापासून त्यांना सर्वजण बापूजी म्हणून ओळखू लागले.१९६४ साली कोल्हापूर येथे विवेकानंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. बापूजींचे शैक्षणिक कार्य कष्टाचे, तळमळीचे आणि जिद्दीचे होते. गीता, ज्ञानेश्वरी, विवेकानंदचे वाङ्मय आणि गांधीवाद यांच्या विचारांचा त्यांच्या बालपणी व तरुणपणी प्रभाव पडला. त्यांनी ते आचार-विचार आचरणात आणले. इथूनच त्यांच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्वाची जडण-घडण झाली. आपण जसे सुसंस्कारातून घडलो तसेच आजच्या तरुणांनी घडायला हवे म्हणून त्यांनी ज्ञान, विज्ञानाबरोबर सुसंस्काराचे बीज रुजविण्यासाठी प्रयत्न केला. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी बहुजन समाजापर्यंत शिक्षणाची गंगा नेण्याचा प्रयत्न केला. विद्यार्थ्यांनी स्वत:च्या पायावर उभे राहून शिक्षण घ्यावे यासाठी 'कमवा आणि शिका' ही योजना प्रत्यक्षात आणली. पण बापूजींनी याच्यापुढे जाऊन शिक्षणाला अध्यात्माची जोड दिली. ज्ञान हे पवित्र आहे त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात अध्यात्माचा पाया बळकट असेल तरच समाज निकोप बनेल. याच जाणिवेतून त्यांनी स्वामी विवेकानंदचे नाव संस्थेला दिले. स्वामी विवेकानंद यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा झेंडा अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशात फडकाविला. त्या पाठीमागे त्यांची संन्यावृत्ती, त्याग, विवेक, ज्ञान आणि निष्कलंक चारित्र्य यांची चैतन्य देणारी प्रेरणा होती.

समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणायचे असेल तर सुसंस्कारी शिक्षणप्रसार होणे महत्वाचे आहे हे त्यांनी जाणले. सत्य, प्रेम, चारित्र्य, निष्ठा, आचार-विचार यातील सुसंगती, सेवा, त्याग या जीवनातील सर्वश्रेष्ठ अशा नैतिक मुल्यांचे आचरण करुनच मनुष्यामध्ये खऱ्या अर्थाने मनुषत्व येईल अशी पूज्य बापूजींची श्रद्धा होती. विवेकानंद शिक्षण संस्थेच्या संस्कृती केंद्रासाठी त्यांनी रचलेल्या प्रार्थनामध्ये रामकृष्ण, खिस्त, बुद्ध व रहिम इत्यादी अन्य धर्मातील संस्थापकांनाही त्यांनी महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. 'मानव्याचे अधिष्ठान ईशतत्व दर्शन' या प्रार्थनेमधील ओळीमधून कै. बापूजीच्या मनातील शिक्षणातील सुसंस्कार म्हणजे काय ते लक्षात आल्यावाचून रहात नाही.

बापूजी बी. ए. परीक्षा पास झाल्यानंतर सोंदूरच्या युवराजाचे राजगुरु म्हणून काम करण्याची आणि सुखासीन जीवन जगण्याची संधी बापूजींना मिळाली होती. त्यावेळी महात्मा गांधीजीच्या विचारांचा प्रभाव बापूजीवन होता. त्यामुळे बापूजींनी सोंदूर सोडले आणि स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेऊन सन १९४२ च्या चले जाव चळवळीच्या काळात सातारा जिल्ह्यामध्ये 'प्रतिसरकार'ची स्थापना केली. यामध्ये क्रांतीसिंह नाना पाटील, जी. डी.उर्फ बापूसाहेब लाड, नाथाजी लाड, नागनाथ नायकवडी, कासेगावकर वैद्य, बर्डे मास्तर, किसन वीर, वसंतराव दादा पाटील, यशवंतराव चव्हाण असे अनेक स्वातंत्र्यवीर भूमिगत राहून स्वातंत्र्यासाठी लढा देत होते. नागनाथ नायकवडी यांच्या मार्गदर्शनाखाली बापूजींनी भूमिगत चळवळीत भाग घेऊन उल्लेखनीय असे कार्य केले. नागनाथ नायकवडी यांच्या बरोबर राहून विद्यार्थी संघटना, सेवादल संघटना व सातारा जिल्हा विद्यार्थी काँग्रेस अशा चळवळीचे कार्यही बापूजी नेटाचे चालवू लागले. भूमिगत कार्यकर्त्यांना जेथे सापडतील तिथे पकडण्याचा पोलीसांनी विडा उचललेला होता. त्यावेळी बापूजी आणि त्यांचे सहकारी क्रांतिकारक गोऱ्या इंग्रज सोल्जरच्या हातावर तुरी देऊन बेळगाव भागातून निसटले. बापूजी बॅ. नागनाथ पै आणि इतर क्रांतिकारक यांनी सभा, गुप्त बैठकी कार्यक्रमांद्वारे राष्ट्रीय उठावांचे कार्य प्रकर्षाने सुरु केले. बेळगाव, खानापूर भागात या क्रांतिकारकांनी अनेक सभा गाजवून लोकजागृतीचे महत्वाचे काम केले. या बापूजींच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील उठावदार कार्यामुळे भारतीय संघ शासनाने स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून सन्मानपत्र बहाल करुन, तर महाराष्ट्र राज्याने भूमिगत आंदोलनातील सहभागामुळे बापूजींना सन्मानपत्र देऊन गौरविले आहे. तसेच बापूजींची सातारा जिल्हा विद्यार्थी काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची निवड झाली. हे सर्व करत असताना कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा सहवास त्यांना लाभला. कर्मवीर आण्णांच्या कार्याकडे ते आकर्षित झाले आणि रयत शिक्षण संस्थेत शिक्षक म्हणून काम करु लागले.

बापूजींचे व्यक्तिमत्व हे बहुमुखी होते. ते प्रेमळ स्वभावाचे होते. संस्थेतील कोणताही सेवक त्यांना खालच्या पातळीवर वाटला नाही. सर्वांना ते एकसमान वागणूक देत असत. तसेच कोणाही सत्ताधारी किंवा धनवंताकडे लाचारी पत्करली नाही. ते स्वत: स्वाभिमानाने आणि अभिमान बाळगून माणूस म्हणून साध्या पातळीवरच वावरत. बापूजींचे व्यक्तिमत्व शुद्ध चारित्र्य आणि बुद्धिमान या दोन्हीचा दुर्मिळ समन्वय झालेला दिसतो. त्यांच्याकडे प्रज्ञा आणि परिश्रम करण्याची जिद्द असल्यामुळे त्यांनी आपल्याबरोबर अनेक शिक्षकांना पुढे नेले. सर्वसामान्य शेतकऱ्यांच्या, कामकऱ्यांच्या दारापर्यंत शिक्षणाची ज्ञानगंगा पोहचविण्याचे आणि अंधारात खितपत पडलेल्या बहुजन समाजातील तरुणांना एकत्र करुन भविष्याकडे घेऊन जाणारे उत्तमोत्तम मार्ग दाखविणाऱ्या, दुर्गम प्रदेशात पायी जाणे शक्य नाही अशा दुर्गम प्रदेशात त्यांनी ज्ञानाची गंगोत्री वाहून नेली. विद्यार्थ्यासंबंधी विचार करताना बापूजी साळुंखे म्हणतात, ''कॉलेजचे विद्यार्थी सामान्य विद्यार्थी नाहीत ते विश्वविद्यालयाचे विद्यार्थी आहेत. विश्वाप्रमाणे त्यांची मते व्यापक व विशाल बनली पाहिजेत. त्यांनी समाजजीवनातील थोरांचे थोरपण टिकवले पाहिजे, वाढविले पाहिजे. आदरणीय ठेवले पाहिजे. तत्प्रवृत्ती व

Scanned with OKEN Scanner

चारित्र्यांच्या जोपासनेद्वारे प्रतिकूल परिस्थितीतून जो विद्यार्थी ज्ञानलालसा पूर्ण करुन अनावश्यक गोष्टी शिकतो व आवशयक त्या उत्तम गोष्टींचे कसोशीने पालन करतो तोच स्वत:चा, समाजाचा व शब्दाचा थोर आधार बनतो.'' तर प्राचार्य प्राध्यापकासंबंधी आपले विचार व्यक्त करताना बापूजी म्हणतात, ''गाढा व्यासंग, सखोल अभ्यास, निष्कलंक चारित्र्य, विद्यार्थ्यांना दिलेली आश्वासने पाळणारा, आपल्या विषयातील तज्ज्ञ, सत्प्रवृत्त प्राध्यापक हा आदर्श प्राध्यापक होईल. प्राध्यापकांनी कर्तृत्वसंपन्न विद्यार्थी तयार केले पाहिजेत. नवीन प्राध्यापकाने प्रयत्न आणि परिश्रमाने तयारी करुन अध्यापनाचे काम केले पाहिजे. तर प्राचार्यासंबंधी आपले विचार व्यक्त करताना बापूजी म्हणतात, प्राचार्य हा महाविद्यालयाचा नेता असून तो वक्तशीर, स्वत:च्या विषयात पारंगत, व्यासंगी असावा 'बोले तैसा चाले' असा असेल तरच तो प्राध्यापक विद्यार्थ्यांवर छाप पाडू शकेल. एकूणच बापूजींचे शिक्षणक्षेत्राविषयीचे आदर्श विचार माननारे आहेत. बापूजींनी शिक्षण क्षेत्राकडे चिंतनशील दृष्टीने पाहिले. पुज्य बापूजींच्या व्यक्तिमत्वाचा आणि त्यांच्या आचार-विचारांचा आपण अभ्यास केला असता आज त्यांनी स्थापन केलेल्या श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्थेचा विशाल वटवृक्ष झालेला दिसतो. ग्रामीण भागातील तळागाळातील लोकांना शिक्षण मिळावे यासाठी त्यांनी शिक्षणाची गंगोत्री सर्वत्र पसरवली. कारण त्यांना माहीत होते की, शिक्षण ही माणूस घडविण्याची प्रक्रिया आहे. विवेक आणि आनंद यांचा समन्वय साधत त्यांनी शिक्षणाचा प्रसार केला.

बापूजींचे शिक्षणप्रसाराचे कार्य फार मोठे आहे. याबरोबरच क्रांतीकारक, इतिहास संशोधक आणि शिक्षक म्हणून कार्य केले. १९५५ साली केवळ सात शाखांनी सुरु झालेल्या या संस्काररुपी ज्ञानाचा आज वटवृक्षासारखा प्रसार झाला आहे. बापूजींनी आपल्या गुरुदेव कार्यकर्त्यांसाठी ठेवलेला हा एक अमूल्य शैक्षणिक विचारांचा ठेवा आहे. आज शिक्षणक्षेत्रात बदल झालेले दिसून येतात. शिक्षणाचा दर्जा ढासळत चाललेला आहे. राजकीय हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. तर शिक्षणक्षेत्र भरकटत चाललेले दिसून येते. या आजच्या काळात स्वावलंबी व श्रमसंस्काराच्या शिक्षणाचा आग्रह धरणारे, शिक्षण हे माणूस घडविण्याची प्रक्रिया आहे. हे जाणणारे 'ज्ञान विज्ञान आणि सुसंस्कारासाठी शिक्षणप्रसार' हे प्रखरपणे सांगणारे ज्ञानरुपी दीपस्तंभ, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे होय. बापूजींचे हे कार्य विचारात घेऊन शिवाजी विद्यापीठाने बापूजींना दिनांक ११ फेब्रुवारी १९८६ रोजी डी.लिट. पदवी प्रदान केली.

कोल्हापूर येथील विवेकानंद महाविद्यालयात दि. २६ जानेवारी १९७६ रोजी केलेल्या भाषणात धनंजय कीर म्हणतात, काही लोक शिकतात ते ध्येयाने प्रेरित होऊन. काहीजण शिकतात ते आईवडिलांची इच्छा म्हणून. परंतु शिक्षण हे केवळ पैसे मिळविण्यासाठी नाही; ते सुसंस्कारासाठी आहे ध्येयाने माणूस मोठा होतो. प्राध्यापक, शिक्षक यांचे ध्येय व धंदा एकच असला पाहिजे... चारित्र्य, पराक्रम व प्रतिभा यांनीच समाजपरिवर्तन होऊ शकते.. बापूजी हे महाराष्ट्राचे लोकहितदक्ष व तत्वचिंतक आहेत. त्यांनी ध्येयाने प्रेरित होऊन शिक्षणाची गंगा खेड्यापाड्यापर्यंत नेऊन पोचविली आहे. शिक्षणाचे कार्य पूर्ण झाल्याशिवाय भारतीय लोकशाही सबळ आणि प्रबळ होणार नाही. जगात विज्ञान कितीही प्रगत झाले असले तरी त्यांचे मूळ ही विद्या आहे. भारतीय विज्ञान व तांत्रिक शिक्षण विद्येशिवाय पुढे जाऊ शकणार नाही, हे बापूजींनी पक्के लक्षात ठेवून व्यापक प्रमाणात शिक्षणप्रसार केला आहे. 'ज्ञान विज्ञान आणि सुसंस्कारासाठी शिक्षणप्रसार' हे त्यांचे ध्येय या राष्ट्राला प्रेरक व पोषक असे आहे.

बापूजींनी संस्था उभारण्याचे काम अत्यंत तळमळीने आणि कळकळीने केले आहे. त्यामुळेच श्री. स्वामी विवेकानंद संस्थेचा अथांग असा मोठा विस्तार होऊ शकला. महाराष्ट्रातील माध्यमिक शिक्षणाच्या आणि महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या विस्तारात श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्थेने केलेले काम उल्लेखनिय असेच आहे. बापूजी श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्था आणि तिचे महाराष्ट्रभर विस्तारलेले शैक्षणिक कार्य यांच्या रुपाने अमर झालेले आहे.

संदर्भ :

१) बाबासाहेब दत्तात्रय पाटील, 'बापूजी साळुंखे व्यक्ती, कार्य आणि आठवणी', प्रथम आवृत्ती, १९८६.
२) मो. नि. ठोके (संपा.), 'शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे : शोध आणि बोध', पारख प्रकाशन, बेळगाव, प्रथम आवृत्ती, १९८९.
३) दिलीपकुमार मोहिते, 'साळुंखे गुरुजी जीवन दर्शन', संस्था प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, २०००.

Scanned with OKEN Scanner

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्य

Dr. S. Y. Hongekar,
Principal,
Vivekanand College (Autonomous), Kolhapur

प्रस्तावना :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये व शैक्षणिक विकासामध्ये शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे कार्य मोलाचे आहे. देशातील अंधश्रद्धा, रुढीपरंपरा, अज्ञान, सामाजिक व आर्थिक विषमता यामध्ये हजारो वर्षे खितपत पडलेल्या या समाजाला ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्काराद्वारे बाहेर काढण्याचे काम बापूजींनी केले. यासाठी म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज, आंबेडकर, म. कर्वे, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी जो शिक्षणाच्या माध्यमातून बहुजनांचा विकास सांधला त्या प्रमाणेच डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी महाराष्ट्रातील तळागाळातील व खेडोपाड्यातील लोकांमध्ये ज्ञान गंगोत्री पोहचवुन त्याद्वारे प्रबोधन घडवून आणले. बापूजीनी शिक्षणप्रसाराद्वारे महाराष्ट्रातील समाज परिवर्तन घडवून आणला.

जन्म व पूर्ववृत्तांत :

सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यामधील रामापूर या गावी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचा जन्म ९ जुन १९१९ रोजी झाला. बापूजींचे मुळ नाव गोविंदराव असे होते. त्यांना चार बंधू व दोन बहिणी होत्या. बापूजींच्या वडिलांचे नाव ज्ञानोजी व आईचे नाव तानुबाई असे होते. एक वर्षाचे असताना त्यांच्या आईचे निधन झाले. वडिलांनीच त्यांचा सांभाळ केला. परंतू १२ व्या वर्षी त्यांच्या वडिलांचेही निधन झाले. लहान वयातच नियतीचे आघात सोसावे लागल्याने त्यांचे जीवन घडत गेले. गोविंदाचे प्राथमिक शिक्षण रामापूरमध्येच झाले. शाळेत प्रवेश करण्यापूर्वीच त्यांना वडिलांनी लिहायला, वाचायला शिकविले होते. त्यामुळे वयाच्या ८ व्या वर्षी शाळेत गेलेले गोविंदा हुशार असल्याने एकाच वर्षात दोन परीक्षा देत प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करू लागले. त्यांच्या विलक्षण प्रगतीमुळे त्यांस पाचवीच्या वर्गातुन एकदम सातवीच्या वर्गात बसवण्यात आले. सन १९३३ मध्ये गोविंदा इयत्ता सातवीची परीक्षा पास झाले. प्राथमिक शिक्षण सुरू असताना घरच्या व परीसरातील संस्कारांमुळे गोविंदाचा पिंड धार्मिक व परोपकारी बनला होता. घरची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची होती.

गोविंदाच्या महादेव नावाच्या मोठ्या भावाने गोविंदास नोकरी करण्यास सांगितले. पण ज्ञानाची तीव्र लालसा असलेल्या गोविंदास हा सल्ला रुचला नाही. ते पुढील शिक्षणाकरीता पायीच पाटणपासुन इस्लामपूरला आले. तेथे परशुराम हे त्यांचे सर्वात मोठे बंधू होते. तेथेच त्यांनी आपले वास्तव्य केले. पण हा आधारही त्यांना फार काळ लाभला नाही. परशुराम यांचा विवाह झाल्यावर ते वर्षाच्या आतच आपल्या पत्नीसह बेळगावला राहायला गेले. इस्लामपुरचे प्रसिद्ध ग्रहस्थ नेर्लेकर पाटील व शण्मूख कापसे यांनी गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांकरीता रामाच्या देवळात वसतिगृह सुरू केले होते. गोविंदा ही त्यात सामील झाले. पुढे वार लावून गोविंदाने ज्ञानाची खडतर उपासना केली. अशातच ते मॅट्रिक परीक्षा पास झाले. १५ डिसेंबर १९४० रोजी सकाळी १० वा. १५ मि. बेळगाव येथे बापुजींचा विवाह एका मारुती मंदिरात अत्यंत साध्या पद्धतीने झाला. त्यांच्या पत्नीचे नाव सुशीलादेवी , बेळगावचे गरीब पण घरंदाज गृहस्थ नानासाहेब पाटील यांच्या त्या कन्या होत.

बापूजींवरील प्रभाव :

महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना बापूजींवर महात्मा गांधींच्या विचारसरणीचा जबरदस्त प्रभाव पडला. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी लोकमान्य टिळकांच्या नंतर गांधीजीचे नेतृत्व देशाला कसे उपयुक्त आहे याची जाणीव गोविंदरावांना विद्यार्थी दशेतच झाली. बापूजींनी गांधीजी, टॉलस्टॉय, रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद, छ.शिवाजी महाराज, छ. शाहू महाराज व स्वातंत्र्यवीर सावरकर आदी नेत्यांच्या जीवन चरीत्रांचा व विचारसरणीचा अभ्यास केला.

उच्च शिक्षण :

मॅट्रिकची परीक्षा पास झाल्यानंतर गोविंदास नोकरी लागत होती. परंतू त्यांनी महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्याचा निर्णय घेतला. वडील बंधू परशुराम भाऊच्या साह्याने ते 'राष्ट्रवीर' चे संपादक शामराव देसाई व डॉ. आप्पासाहेब पवार यांना भेटले. त्यांच्या कृपेने कोल्हापूरमधील 'राजाराम कॉलेज' मध्ये प्रवेश घेतला. त्यांच्या राहण्याची सोय 'प्रिन्स शिवाजी बोर्डिंग' मध्ये झाली. त्यांच्या आचार व विचारात समाजाच्या बांधिलकीचे बीजारोपण याच काळात झाले. त्यांची साधी राहणी, उच्च विचारसरणी व सेवावृत्ती इ. गोष्टी पाहून प्रिन्स शिवाजी बोर्डिंगमील गोविंदरावाचे परममित्र श्री. आर. डी. पाटील यांनी त्यांना सर्वप्रथम 'बापूजी' या नावाने संबोधले. तेव्हापासून गोविंदा बापूजी झाले. सर्वत्र मित्र व विद्यार्थी त्यांना बापुजी म्हणून संबोधू लागले.

सोंडूर संस्थानामधील ऐतिहासिक संशोधानाचे काम :

विवाहानंतर बापूजी कोल्हापूरला आले. बापुजींचे गुरू तथा थोर इतिहास संशोधक डॉ. आप्पासाहेब पवार यांनी सोंडूर संस्थानातील ऐतिहासिक कागदपत्रांचे संशोधन करण्याचे काम बापुजीवर सोपविले. ते काम त्यांनी व्यवस्थित पार पाडले. त्यांच्या कामगिरीवर खूश होऊन सोंडूर संस्थानचे महाराज 'यशवंतराव घोरपडे' यांनी बापुर्जीना राजगुरू केले व आपले राजपुत्र व राजकन्या याना इंग्रजी, मराठी व गणित शिकवण्याची जबाबदारी बापूर्जीवर सोपवली. सोंडूर संस्थानचे युवराज मुरारराव घोरपडे यांच्या शिक्षणासाठी बापुर्जीनी त्यांच्याबरोबर परदेशास जावे अशी संधी त्यांना मिळाली होती. परंतू याच वेळी १९४२ चे क्रांतियुद्ध पेटले होते. ही वेळ राष्ट्र व स्वत्व रक्षिण्याची आहे हे ओळखुन बापुर्जीनी स्वातंत्र्य लढ्यात प्रवेश केला व सोंडुर संस्थानचा निरोप घेतला.

बापूजींचे स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्य :

म. गांधी यांनी ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबईच्या गवालिया टँक मैदानावर हजारोंच्या संख्येने उपस्थित नागरिकांना 'करेंगे या मरेंगे' व इंग्रजांना 'चले जाव' अशी घोषणा केल्याने लाखो भारतीय या १९४२ च्या लढ्यात उतरले. राष्ट्र भक्तीने प्रेरित झालेल्या बापूर्जीनी देखील म. गांधीच्या घोषणेस साद घालित स्वातंत्र्यलढ्यात उडी घेतली व ते भुमिगत चळवळीत सामील झाले.

Scanned with OKEN Scanner

क्रांतीसिंह नाना पाटील, नागनाथ नायकवडी, जी. डी. लाड, बॅ. नाथ पै. यांच्या मार्गदर्शनाखाली सातारा, पाटण, कराड, वाळवा व बेळगाव चा भागांत भूमिगत राहून त्यांनी चळवळीच्या कार्याच्या पत्र व्यवहाराचे कामकाज पाहिले या भुमिगत आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे भारत सरकारने स्वातंत्र्य सैनिक व महाराष्ट्र शासनाने सन्मानपत्र देऊन त्यांना गौरविले आहे.

रयत शिक्षण संस्थेमधील बापुर्जीचे कार्य :

१९४५ साली बापूजी सातारा जिल्हा विद्यार्थी कॉंग्रेसचे अध्यक्ष, कर्मवीर भाऊराव पाटील गौरव निधी समितीचे अध्यक्ष आणि बी.ए. ची. परीक्षा देखील उत्तीर्ण झाले. प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग मध्ये शिकत असताना बापूजी आणि त्यांच्या मित्रांनी 'श्रीराम सेवामंडळ' ची स्थापना करून १५ प्राथमिक शाळा सुरू केल्या होत्या. त्यात त्यांनी अध्यापनाचे कामही केले होते. या मंडळाचे अध्यक्षपद बापूजीकडेच होते. या मंडळाच्या १५ शाळा बापुर्जीनी कर्मवीरांच्या रयत शिक्षण संस्थेस जोडून दिल्या.

१९४५ मध्ये 'कापील' येथे साने गुरूजींच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या सातारा जिल्हा विद्यार्थी परिषदेने कर्मवीरांचा गौरव करण्याचे योजिले. कर्मवीर तसेच रयत शिक्षण संस्थेच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याची नोंद घेवून त्यांना एक लाखाची निधी म. गांधीच्या हस्ते अर्पण करण्याचा निर्धार केला. या गौरव निधी गोळा करण्याच्या अध्यक्षपदी बापूर्जीची एकमताने निवड झाली. बापूजीनी मोठ्या कष्टाने सर्व निधी जमा केला व राष्ट्रसंत सदगुरू गाडगे महाराज यांच्या हस्ते कर्मवीरांना १,०१,१११/– रु. चा निधी २७ नोव्हे. १९४८ रोजी सातारा येथे अर्पण करण्यात आला. या प्रसंगी बापूर्जीचाही सत्कार केला गेला.

१९४८ मध्ये बापूजी रयत शिक्षण संस्थेच्या सातारा येथील 'महाराजा सयाजीराव हायस्कूल मध्ये शिक्षक म्हणून रुजू झाले. येथे बापुजीनी वरच्या वर्गाना इंग्रजी, मराठी व संस्कृत हे विषय शिकवले.

कर्मवीरांनी बापुर्जीना १८ जून १९४८ रोजी रुकडी येथे नव्याने सुरू केलेल्या हायस्कूलचे मुख्याध्यापक म्हणून नेमले. इथेच बापूर्जीच्या तेजस्वी शैक्षणिक कार्याला सुरूवात झाली. मुलांना शालेय विषयांबरोबरच स्वावलंबन, स्वाभिमान, आणि श्रमाचे महत्व बापुर्जीनी शिकविले. शाळेची संपूर्ण इमारत विद्यार्थ्यांच्या श्रमदानातून बापुर्जीनी उभी केली. श्रमदानातूनच २०/२५ एकर जमीन लागवडीखाली आणली. हायस्कूलच्या व वसतिगृहाच्या इमारतीचे बांधकाम पूर्ण केले. दोन विहीरी खोदुन घेतल्या. हे करत असताना ते स्वत:ही कष्ट करीत. याच वेळी त्यांनी बी.टी. चा अभ्यासक्रमही संपविला. मुख्याध्यापक हा खरा शिक्षक, कुशल प्रशासक आणि आदर्श समाजसेवक असतो हे बापूर्जीनी सिद्ध करून दाखविले.

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची स्थापना : (१ नोव्हे. १९५४)

बापूर्जीच्या कार्याचा गौरव म्हणून 'रयत शिक्षण संस्थेचे ''आजीव सेवक पद'' त्यांना मिळाले पण या त्यांच्या कार्यातून त्यांचे हितशत्रूही निर्माण झाले. स्वतंत्र प्रज्ञेच्या बापुर्जीचे काही तात्विक मतभेद कर्मवीरांशी झाले. त्यामुळे रयत शिक्षण संस्थेतून बाहेर पडण्याचा निर्णय बापूर्जीनी घेतला.

बापूर्जीनी आपले सहकारी मित्र सर्वश्री दिनकरराव माने, शांताराम काकडे, झांबरे, बी. ए. बाबर, भाऊसाहेब मराठे यांना विश्वासात घेवून नवी संस्था काढण्याचा मनोदय सांगितला. त्यानुसार दि. १९ ऑक्टोंबर १९५४ रोजी कराड येथे मुरलीधराच्या मंदिरात नवीन संस्था स्थापन करून तिला पूर्णपणे वाहून घेण्याबद्दल शपथा घेतल्या व नवी संस्था जन्मली. त्यानंतर १ नोव्हें १९५४ रोजी तासगाव तालुक्यातील तुरची येथे स्वामी रामानंद भारतीनी संस्थेस श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था हे नाव दिले. बापूर्जीनी संस्थेची घटना तयार केली. त्यातील काही मुद्दे पुढील प्रमाणे.

१) ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार
२) सत्य, शील, प्रामाणिकता, त्याग पिळवणूकीस आळा ही पंचतत्वे शिक्षणातून जीवनात उतरविणे.
३) समाजाचा सांस्कृतिक विकास साधणे.
४) आचार,विचार व उच्चार यांच्या पावित्र्यावर भर देणे.
५) राजकारण आणि भेदाभेद यापासून सर्वस्वी अलिप्त राहणे.

संस्थेचा प्रसार :–

संस्थेसाठी तन, मन, धन अर्पण करून आपले उभे आयुष्यच खर्ची घालणारे बापूजी हेच स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे संकल्पक, संस्थापक व कार्यवाह बनले. ६ जून १९५५ रोजी बापुर्जीनी कोल्हापुर, तासगाव, चाफळ, तारळे व उंडाळे या पाच ठिकाणी माध्यमिक विद्यालये सुरू केली. कोल्हापूर व चाफळ येथे प्रत्येकी एक विद्यार्थी वसतिगृह उघडले. कराड येथे प्रत्येकी एक विद्यार्थी वसतिगृह उघडले. कराड येथे मुर्लीचे अध्यापक विद्यालय सुरु केले. अल्पावधीतच सातारा, सांगली, कोल्हापूर, उस्मानाबाद, बीड, रत्नागिरी, रायगड व ठाणे जिल्ह्यात संस्थेची संस्कृती व शैक्षणिक संस्कार केंद्र सुरु झाली.

बाळासाहेब देसाई व ना. यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्रात स्वीकारलेल्या नव्या शैक्षणिक धोरणाचा व सवलतींचा उपयोग करून बापूर्जीनी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात, खेड्यापाड्यात, दुर्गम आदीवासी भागात ही शिक्षणाची गंगोत्री पोहचवली व महाराष्ट्रात शैक्षणिक क्रांती घडवून आणली. ठाणे जिल्ह्यात दुर्गम आदिवासी भागात आश्रमशाळा सुरू केल्या. संस्थेच्या कार्याचा विस्तार १ जून २०१८ पर्यंत पुढीलप्रमाणे आहे. १८ प्राथमिक शाळा, १७० माध्यमिक शाळा, ७३ उच्च माध्यमिक विद्यालये, २० महाविद्यालये, ११ डी.एड महाविद्यालये, २ कन्या शाळा, २ कन्या महाविद्यालये, २ रात्र शाळा व २१ वसतिगृहे.

बापुर्जीचे शैक्षणिक तत्वज्ञान :

बापुर्जीनी लिहलेल्या संस्थेच्या घटनेमधुनच बापूर्जीच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानामधील नैतिकतेचे महत्व समजते. याशिवाय बापुजीनी शिक्षणाविषयी आपले विचार मांडले आहेत. त्यांनी विद्यार्थी व शिक्षकांविषयी आपले विचार मांडले आहेत. ते विद्यार्थी व शिक्षका विषयी म्हणतात; प्रत्येक विद्यार्थी मुलतः सत्प्रवृत्त, संवेदनक्षम, सत्यपुजक व ज्ञानशोधक असतो. विद्यार्थी विचारशील असावा, विकारशील असु नये. त्याला सामाजिक व राष्ट्रीय जबाबदारीची जाणीव शिक्षकाने करून दिली पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी कृष्णाप्रमाणे ज्ञान व अर्जुनाप्रमाणे कर्म–

Scanned with OKEN Scanner

योगी बनले पाहिजे. बापुजींच्या मते, आदर्श प्राध्यापक हा गाढा व्यासंगी, सखोल अभ्यासक, निष्कलंक चारित्र्य, प्रत्येक बाबतीत विद्यार्थ्यांना दिलेले आश्वासन पाळणारा, आपल्या विषयात तज्ञ, सत्प्रवृत्त असा असावा.

बापुजी शिक्षण क्षेत्राविषयी म्हणतात, आजची शिक्षण पद्धती जीवनाभिमुख नाही हे म्हणणे सोपे आहे. जोपर्यंत स्वीकारलेली कोणतीही पद्धती समरसतेने एकरुपतेने कळल्याप्रमाणे कृतीत वळविण्याचा अकृत्रिम प्रयत्न होत नाही. तोपर्यंत कोणत्याही शिक्षण पद्धतीबद्दल ओरड होत राहणार. शिक्षण क्षेत्र हे न्याय व्यवस्थेप्रमाणे स्वायत्त असावे. यांत्रिक पद्धतीचे नियम व शासकीय हुकमान्वये चालू नये कारण त्यामुळे जाज्वलय, जिवंत समाजकार्य होणार नाही. शिक्षण पद्धती ही समाजाभिमुख व जीवनाभिमुख असावी. विद्यार्थी शिक्षणाकडे येत नसेल तर शिक्षणाने विद्यार्थ्याकडे गेले पाहिजे. विद्यार्थ्याला सामाजिक व राष्ट्रीय जबाबदारीची जाणीव शिक्षकाने करून दिली पाहिजे. शिक्षणातून विद्यार्थी व संपूर्ण समाजाचे परीवर्तन हा हेतू बापूजींनी ठेवला होता.

पदव्या व गौरव :

बापूजी हाडाचे शिक्षक, वस्तुनिष्ठ समीक्षक, कुशल प्रशासक, कवी-लेखक, त्यागमुर्ती, मानवतेचे पुजारी, संस्था निर्माते व संस्थाचालक असे बहु आयामी व्यक्तीमत्व लाभलेले होते. शिक्षण क्षेत्रातील बापूजींच्या भव्य दिव्य कामामुळे समाज त्यांना शिक्षणमहर्षि म्हणू लागला. महाराष्ट्र शासनाने त्यांना दलितमित्र या किताबाने गौरविले. ११ फेब्रुवारी १९८६ रोजी शिवाजी विद्यापीठाने त्यांना 'डी.लिट' ही सर्वोच्च पदवी देऊन त्यांचा गौरव केला. अशा प्रकारे स्वत: जळून बहुजन समाजास शिक्षणरुपी प्रकाश देणाऱ्या या महामानवाची प्राणज्योत ८ ऑगस्ट १९८७ रोजी पंचतत्वात विलीन झाली.

मूल्यमापन :

शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रास आपल्या विचाराने व आचाराने एक वेगळेपण समाजाला देऊ शकू अशी उर्मी बापूजींकडे होती. म्हणूनच बापूजींनी आपल्या डोळ्यासमोर स्वामी विवेकानंदाचे जीवन आदर्श म्हणून ठेवले. त्यानुसार शैक्षणिक कार्य करण्याची जिद्द, महत्वकांक्षा व ध्येय समोर ठेवून शिक्षणाच्या क्षेत्रात आयुष्यभर ते चंदनासारखे झिजले. शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे म्हणजे ध्येयवादी कार्यकर्ते घडविणारी प्रयोग शाळाच होती. त्यांनी कार्यकर्त्यांचे मोहोळ तयार केले. अविश्रांत पीरश्रम, संघटन चातुर्य, अभुतपूर्व जिद्द व कार्यावरील निष्ठा या सद्‌गुणामुळे त्यांनी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक क्षेत्रात परीवर्तन घडवुन आणले. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री लोकनेते मा. यशवंतराव चव्हाण म्हणतात श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे काम संबंध महाराष्ट्रभर पसरलेले आहे. शिक्षण हेच जीवनातील मौल्यवान कार्य समजून घराघरापर्यंत शिक्षण नेण्याचे काम कार्यकर्त्यांनी केले. ते म्हणतात ''जगन्नाथाचा रथ चालविणाऱ्या बापुजींचे कार्य इतिहासाने नोंद घ्यावे एवढे मोठे आहे. बापुजींचे कार्य हे बहुजन समाजाला लाभलेले वरदान आहे. ''

थोर विचारवंत डॉ. धनंजय कीर, बापूजी बद्दल म्हणतात ''भाऊराव पाटील, कर्वे, महात्मा फुले यांनी जे कार्य केले ते काम आज बापुजी साळुंखे करीत आहेत. शिक्षणाचा इतिहास जेव्हा लिहिला जाईल तेव्हा शिक्षण क्षेत्रातील धुरंधराची नावे, सुवर्णाक्षरात लिहिली जातील ; निश्चितच त्यातील एक नाव बापुजी साळुंखे हे असेल यात मला शंका नाही.'' अशा प्रकारे शिक्षणमहर्षि डॉ. बापूजी साळुंखेनी आपल्या कार्याने महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक व सांस्कृतिक इतिहासात स्वत:चे अढळ असे स्थान निर्माण केले आहे.

संदर्भ साधने :-

१) डॉ. एस. जी. जाधव (२००५), आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (इ.स. १८१८ ते १९६०) संस्कृती पुस्तकालय, प्रथमावृत्ती, नांदेड .

२) प्राचार्य आण्णासाहेब गरूड व प्राचार्य बी.बी. सावंत (१९९५), महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास (१८१८ ते १९५०), कैलास पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती,औरंगाबाद.

३) प्रा. व्ही. बी. पाटील (२००४), विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास, के. सागर पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती पुणे.

४)डॉ. किशोरकुमार गव्हाने व डॉ. एस. पी. शिंदे (२०१४), महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स,
प्रथमावृत्ती , औरंगाबाद.

५) डॉ. लीला पाटील (२०१६), प्रसिद्ध वक्ते व शिक्षणमहर्षी, रिया पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती, कोल्हापूर

६) मो. नि. ठोके (१९८९), डॉ. बापूजी साळुंखे : शोध आणि बोध, पारख प्रकाशन, प्रथमावृत्ती,बेळगाव .

७) टी. ए. गवळी (२००५), मला भावलेले गुरूवर्य बापूजी साळुंखे, प्रचार प्रकाशन, प्रथमावृत्ती , कोल्हापूर .

८) डॉ. शरद साळुंखे (२०१२), पत्रात भेटणारे बापुजी, ओम ऑफसेट, प्रथमावृत्ती, सातारा.

९) डॉ. गजानन सुर्वे (२००२), शिक्षणमहर्षी डॉ. बापुजी साळुंखे व्यक्ती आणि कार्य, द्वितीय आवृत्ती, मुरारी मुद्रणालय, कोल्हापूर.

Scanned with OKEN Scanner

9015465436 shodhsandarshalld शोधसंदर्शजर्नल

E-mail : shodhsandarshalld@gmail.com
Website : www.shodhsandarsh.com
For UGC website : www.ugc.ac.in/journallist

ISSN : 2319 - 5908

Scanned with OKEN Scanner